

3(077)
5-47
БАҲРИДДИН УМАРОВ
УМАРАЛИ ҚОДИРОВ

ҲУҚУҚШУНОСЛИК ФАОЛИЯТИ ПСИХОЛОГИЯСИ

У-15 (077)
У-47

БАҲРИДДИН УМАРОВ
УМАРАЛИ ҚОДИРОВ

**ҲУҚУҚШУНОСЛИК
ФАОЛИЯТИ
ПСИХОЛОГИЯСИ**

Тошкент
«Янги аср авлоди»-2005

Мазкур услубий қўлланмада ҳуқуқшунослик фаолиятининг айрим психологик жиҳатлари юзасидан фикрлар баён этилади. Хусусан, ҳуқуқшунослик фаолиятининг ижтимоий-психологик тавсифномаси, ҳуқуқшунослик касбининг профессиограммаси, тергов фаолиятининг психологик масалалари, суд-психологик экспертизаси, уни тайинлаш, ташкил этиш ва ўтказиш ҳамда суд фаолияти психологияси каби масалалар ёритилади. Шунингдек, қўлланмада ҳуқуқшунослик фаолиятида психологик билимларни қўллаш борасидаги муаммолар, ютуқ ва камчиликлар хусусида ҳам мулоҳазалар юритилади.

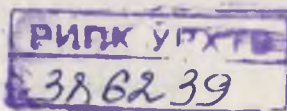
Қўлланма амалиётчи ҳуқуқшунос ва психологлар ҳамда шу соҳага қизиқувчиларга мўлжалланган.

Тақризчилар: юридик фанлари доктори, профессор
 Ж.Х.Холмўминов

 психология фанлари номзоди, доцент
 Н.А.Соғинов

Ушбу қўлланма Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетининг Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2004 йил 25 ноябрь 4-сонли баённома).

ISBN 5-633-00240-4
© Баҳриддин Умаров, Умарали Қодиров.
Ҳуқуқшунослик фаолияти психологияси
«Янги аср авлоди»-2005

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, мамлакатимиз психология фани олдида ҳал қилиниши лозим бўлган бир қанча муҳим вазифа ва муаммолар вужудга келди. Жумладан, жамият, мамлакат манфаатларини ҳимоя қилиш, давлат дахлсизлиги ва яхлитлигини сақлаш, фуқаролар ҳақ-ҳуқуқлари ва осойишталигини ҳимоя қилиш, хуллас инсонпарвар, ривожланган ҳуқуқий-демократик давлат қуришда фаол иштирок этувчи шахслар онгини шакллантириш, мутахассислар тайёрлашда соҳа хусусиятларидан келиб чиқиб илмий адабиётлар, дарслик, ўқув-услубий қўлланмалар яратиш ана шундай долзарб вазифалардандир. Чунки, советлар ғояси, коммунистик мафкура етакчи бўлган даврларда психология фани, унинг имкониятларига паст назар билан қаралди ва ҳанузгача миллий, маҳаллий хусусиятлар инobatга олинган, мукамал, жаҳон психологиясида эришилган кўплаб ютуқлар ўз аксини топган ўзбек тилидаги руҳият илмига оид адабиётларга эҳтиёж катта.

Бутун дунё миқёсида, шу жумладан республикамизда фан ва техника соҳасида эришилаётган улкан ютуқлар барча фанлар қатори психология соҳасининг ҳам ривожига ижобий таъсир кўрсатаёпти. Айниқса, республикамиз мустақилликка эришгач, фан ва таълим соҳасида туб ислоҳотларнинг амалга оширилиши психология фани соҳасида тараққиётни, ижобий маънодаги кескин бурилишларни юзага келтирди. Эндиликда мамлакатимиз психологлари зиммасига халқимизнинг миллий ўзига хос психологик хусусиятларини тадқиқ этиш, миллий мафкура ва миллий тафаккурни шакллантиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқиш, ёш авлодни миллий истиқлол руҳида тарбиялашнинг руҳий ва маънавий омилларини асослаш ҳамда тарғиб этиш каби улкан вазифалар юклатилди. Бу вазифаларни бажаришда мамлакатимиз психолог олимларининг олиб бораётган ишлари муҳим аҳамиятга моликдир. Ўзбек оиласининг этнопсихологик

хусусиятлари, бадий ижодиёт психологияси, психология тарихи, ўзбек халқининг миллий психологик қиёфаси, характер ва хислатлари, ақл-заковати, истеъдод ва қобилиятлари, таълим ва тарбия психологиясининг замонавий муаммоларини, экспериментал психологиянинг халқ ҳужалигидаги аҳамиятини асослаш ва тадқиқ этиш борасидаги олиб борилаётган илмий изланишлар шулар жумласидандир.

Бироқ бу фан гарчанд инсон ва унинг ҳаёти, бутун фаолияти, шахси ҳақидаги таълимот бўлишига қарамасдан, фан ютуқларининг айрим соҳаларга татбиқ этилиши бироз қийинчилик билан амалга ошмоқда. Шундай йўналишлардан бири ҳуқуқшунослик амалиёти соҳасидир.

Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги дастуруламал маърузасида таъкидлаганидек: «Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш бўйича амалга оширилган ишларни қайд этар эканмиз, бу соҳада ҳали ечимини кутиб турган жиддий муаммолар борлигини ҳам инкор эта олмаймиз»¹.

Назаримизда турмушимизнинг кўпгина жабҳаларида, айниқса ҳуқуқшунослик амалиёти соҳасида психологик билимларни қўллашда тажрибасизлигимиз, билим ва малакаларимиз етишмаслиги сезилиб қолмоқда. Шунинг учун муаллифлар ушбу услубий қўлланмани яратишни ўз олдларига мақсад қилиб олишди. Қўлланмада ҳуқуқшунослик фаолиятида психологик билимлардан фойдаланиш муаммолари ва шу соҳада эришилган ютуқлар, камчиликлар, суд-психологик экспертизаси, унинг суд ва тергов фаолиятларидаги аҳамияти, уни тайинлаш ва ўтказиш хусусида тўхталиб ўтишга

¹ «Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир». Республика Президентининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи» газетаси, 2005 йил 29 январь.

ҳаракат қилинди.

Қўлланмада ҳуқуқшунослик фаолиятининг ижтимоий-психологик тавсифномаси, ҳуқуқшунослик касбининг профилиграммаси, суриштирув, тергов ва суд фаолиятининг психологик асоси каби ҳуқуқшунослик фаолиятида зарур бўладиган бир қатор психологик тушунча ва тамойиллар тўғрисида ҳам фикр юритилади.

Кузатишларга қараганда, ҳуқуқшунослик амалиётида психологик билимлардан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқ йўлга қўйилмаётганлиги айрим ҳуқуқшуносларнинг бу борадаги назарий ва амалий билимлари етарли даражада эмаслигига боғлиқ бўлмоқда. Шунингдек, республикамызда ҳуқуқшунослик психологиясига, суд-психологик экспертиза соҳасига тааллуқли қўлланма ва манбаларнинг етарли эмаслиги ҳам ҳуқуқшунослик фаолиятида психологик билимлардан фойдаланишнинг лозим даражада йўлга қўйилишига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Ҳуқуқшунослик психологияси республикамызда эндигина ривожланиб келаётган соҳалардан бири бўлишига қарамасдан, бу борада муайян натижалар қўлга киритилмоқда. Бироқ шу ўринда таъкидлаш жоизки, айти даврача бу йўналишда яратилган рисолалар, услубий тавсияномалар асосан Европа ва Россия олимлари томонидан ишлаб чиқилган эди.

Республикамызда бу соҳадаги ишлар мустақилликдан кейин жонланиб кетди. Ушбу қўлланма ҳам шу йўналишда яратилган ишлардан бири сифатида майдонга келди. Қўлланма ҳуқуқшунослик психологияси соҳасида ўзбек тилидаги дастлабки адабиётлардан бири бўлганлиги сабабли айрим камчилик, хатоликлардан холи эмас. Шу боисдан ҳам ушбу китобча ҳақида ўз мулоҳазаларингизни билдирасиз, деган умиддамиз. Муаллифлар Сизнинг билдирган фикр-мулоҳазаларингизни инобатга олган ҳолда бу йўналишдаги изланишларни яна давом эттириш ниятидалар.

СУД-ПСИХОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИНИНГ ТАРИХИ ВА БУГУНГИ КУНИ

Ривожланган фуқаролик жамияти, ҳуқуқий демократик давлат қуриш жараёнида юридик психологиянинг жиноятни тергов қилиш ва очиш, судлов ишларини юритишда суд-психологик экспертизасини амалга ошириш, суд муҳокамасининг психологик жиҳатларини илмий-назарий ва амалий таҳдил қилиш масалаларига эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Суд-психологик экспертизасидан ривожланган давлатлар ҳуқуқий амалиётида кенг фойдаланилаётгани ҳолда Ўзбекистонда бу борада олиб борилаётган ишлар ҳали талаб даражасида эмас, жамоатчиликда суд-психологик экспертнинг тергов ва суд жараёнидаги ваколатлари, вазифалари хусусида ҳозирча тўла тасаввур шаклланмаган.

Маълумки, суд экспертизаси махсус процессуал ҳаракат ҳисобланиб, эксперт ҳулосасини олишга йўналтирилган ва қонун билан қатъий тартибга солинган жараёндир. Алоҳида ҳолатларда, тергов ва судда ишларни кўриб чиқиш вақтида келиб чиқадиган айрим масалаларни, муаммоларни ҳал қилиш учун махсус психологик билим, кўникма ва малакалар талаб қилинади. Бу асосан терговчилар, жабрланувчилар, гумонланувчилар алоҳида руҳий фаолиятини, уларнинг ҳиссий-эмоционал реакциялари, психик хусусиятлари, ҳолатини тадқиқ этишга тааллуқлидир. Юқорида кўрсатилган ҳолатларда суд-психологик экспертизаси тайинланади.

Юридик психология, суд-психологик экспертизаси соҳасида россиялик олимлардан В.Л.Васильев, Н.Г.Ведерников, Ф.В.Глазирин, А.В.Дулов, Г.Доспулов, М.И.Еникеев, А.А.Закатов, Ю.И.Ильченко, В.Е.Коновалова, М.М.Коченов, И.Ф.Пантелеев, И.Кертес, А.Р.Рашинов, В.В.Романов, О.Д.Ситковская, Ю.В.Чуфаровский, Г.П.Шиханцев, Ўзбекистонда Й. Каракетов, А.А.Расулов, И.Собиров, И.Юсупов,

А.Ёқубов, М.Сатторова, Г.П.Саркисянц, М.Қосимова; ўзбек психологларидан Ф.Шоумаров, Э.Фозиев, Б.Қодиров, Э.Усмонов, Х.Каримов, Г.Тўлаганова, Э.Кулжонов Х.Рухиева, А.Мухторов, М.Аҳмедова ва бошқаларнинг бу соҳадаги изланишларини алоҳида таъкидлаш мумкин.

Юридик психологиянинг ижтимоий ҳаётда тутган аҳамиятини оширишда, инсон тақдирини ҳал қилишга холисона, ҳаққоний ёндашишда суд-психологик экспертизасининг илмийлиги, ишончлилиги муҳим ўрин тутди. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими органлари ходимларининг психологик маданияти, бу соҳадаги юксак касбий малакаси жинойи ишларни текшириш, очиш ва судда кўриб чиқиш жараёнида катта аҳамият касб этади. Бироқ нафақат амалиёт балки бу соҳага оид йўналишларда олиб борилаётган илмий тадқиқот ишлари кўлами ҳам ҳали талабга жавоб бермайди.

Суд-психологик экспертиза бутунги кунда ҳуқуқшунослик амалиётига чуқур кириб бормоқда. Суд-психологик экспертизасининг моҳиятини тўлароқ англаш ва амалиётга кенг татбиқ этиш учун эса унинг шаклланиш йўлини, тарихини билиш талаб этилади.

Ҳуқуқбузарлик жараёнидаги иштирокчиларнинг (айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлик берувчи) психик хусусиятларини тадқиқ қилиш ва ўрганишга қизиқиш қадим-қадимдан мавжуд бўлган.

Илгариги пайтларда айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳларнинг психологик хусусиятлари оддий ва ўзига хос, содда психологик текширувлар орқали («гуруч билан», африкаликларда эса «там-там» усулида) синаб кўрилган.

Қадимги хитойликларнинг гуруч билан синаш усулида айбланувчига айблов эълон қилинаётган пайтда унинг оғзига қуруқ гуруч солиб қўйишган. Оғиздаги гуруч агарда ҳўл бўлмасдан қуруқ ҳолда бўлса, у айбдор деб эълон қилинган. Хитойлик ўша давр ҳуқуқшуносларининг фикрича, «одам агар айбдор бўлса оғиз ҳўлланмайди» (Бу жараён муайян психофизиологик

асосга эга, чунки киши айби ошкор бўлишидан, умуман бирор нарсадан қўрқса, оғиз қуриб, сўлак безлари маълум муддат фаолиятини тўхтатади).

Африкаликларнинг «там-там» деб номланган психологик синов усулида эса айбланувчи ёки гумон қилинувчидан айблов эълон қилинаётган пайтда барабан (ноғора) чалиш сўралган. Бунда кузатувчилар ноғора оҳанги (ритми, маромини) кузатишган. Агарда барабан оҳанги ўзгарса, демак уни чалаётган одам айбдор деб топилган.

Кишилик жамиятининг тараққий этиб бориши, бир ижтимоий тузумнинг иккинчи бир ижтимоий тузумга ўрнини бўшатиб бериши жамиятда бир қатор янгиликларни, ўзгаришларни келтириб чиқарган. Шу тариқа жамият ривожига барча соҳалар сингари психология илмининг ҳам ривожланишига туртки бўлди. Натижада ҳуқуқшунослик амалиётида психологик синовларнинг аҳамияти янада ортиб, уни ўтказиш усуллари такомиллашиб борди. Бу ўз навбатида тергов ва судлов жараёнларининг ошкоралик асосида, одилонга олиб борилишини таъминлади. Бироқ, тергов ва судлов жараёнларининг ошқора ва одилонга олиб борилиши кўп ҳолларда фақат судья ёки терговчининг тажрибасига, илмига, малакасига ва виждонига боғлиқлигича қолаверди. Бундай ҳолат табиий равишда судлов ва тергов жараёнига бошқа соҳаларнинг ҳам аралашishi заруриятини келтириб чиқарди. Дастлаб судлов жараёнида психологлар вояга етмаганларнинг психик ривожланиши хусусиятларини, хотира, тафаккур жараёнларини тадқиқ қилиш билан шуғуллана бошладилар.

Ҳуқуқшунослик амалиёти тарихидан маълум бўлишича, илк марта 1810 йилда Наполеон «жиноят кодекси»га ўз хатти-ҳаракатларини бошқара олиш ёки бошқара олмаслик (вменяемость, невменяемость) лаёқатини аниқлаш тушунчасини киритади.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, бир қатор мамлакатларнинг жиноят процессуал кодексларига

айбланувчининг ўз хатти-ҳаракатларига жавоб бера олиш ёки жавоб бера олмаслигини аниқлашга доир тиббий тушунчалар ҳам киритила бошланди.

Россияда 1864 йилда жиноят ишлари бўйича судлов низомига психиатрик экспертиза ўтказиш зарурлиги тўғрисидаги кодекс қўшилган эди. Ушбу психиатрик экспертиза таркибида психологик экспертиза ўтказиш ҳам кўзда тутилган. Шу вақтдан эътиборан Россияда психологик экспертиза ўтказила бошланди.

Суд-психологик экспертиза жараёнини назарий асослаш юзасидаги илмий изланишлар XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида немис олимлари Штерн, Марбе, Гросс, италиялик Ферри, Горрофало сингари тадқиқотчилар томонидан олиб борилди. Уларнинг илмий изланишлари суд-психологик экспертизасининг такомиллашувига ва унинг судлов жараёнига янада чуқурроқ кириб боришига сабаб бўлди.

Асримизнинг ўрталарига келиб, эксперименталл психология соҳаси бўйича эришилган ютуқлардан суд амалиётида ҳам фойдаланила бошланди. Ушбу йўналиш бўйича, лабораториялар ташкил этилиб, уларда жиноятчи шахс хулқи ўзгаришлари, физиологик аффект ҳолати ва шу кабилар ўрганила бошланди.

1922 йилда Россия Федерациясида биринчи марта жиноят процессуал кодекси қабул қилинди ва унга «экспертлар судда кўрилаётган ёки ўрганилаётган жиноий иш жараёнида фан, санъат ёки бошқа соҳа бўйича қўшимча маълумотлар олиниш зарур бўлган ҳолларда чақирилади» - деган модда киритилди.

1923 йилнинг 15 феврида собиқ иттифоқ таркибидаги Россия Федерациясининг янги жиноят процессуал кодекси тасдиқланди ва унда суд-психиатрик, суд-психологик экспертизалари бўйича илгари қабул қилинган моддалар тўлалигича қолдирилиб, уларни янада мукаммаллаштириш мақсадида қўшимча банд киритилди.

Асримизнинг бошларида собиқ Иттифоқнинг Москва, Саратов, Боку, Харьков, Киев ва бошқа бир

қатор шаҳарларида жиноятчи шахсини ўрганиш бўйича марказлар очилиб, уларда суд-психологик ишлари олиб борила бошланди. Кейинчалик бу марказлар ўрнига илмий суд-экспертиза институтлари очилди. Бу институтларда криминалистик, биологик, психологик, физик, кимёвий ва бошқа соҳалар бўйича экспертиза ишлари олиб борилди.

Суд-психологик экспертизасининг илмий-назарий ва амалий асосларини ўрганиш ҳамда судлов за терговда унинг аҳамияти тўғрисида машҳур рус ҳуқуқшуносларидан В.Д.Люблинский бир қатор фикрларни баён этган, психологлардан А.Р.Лурия, А.Е.Брусловский кабилар айбланувчини жиноий жавобгарликка тортиш жараёнида психологик билимлардан фойдаланишнинг зарурийлигини илмий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилдилар.

Собиқ иттифоқда А.Е.Брусловскийнинг 1929 йилда нашр эттирилган «Суд-психологик экспертизасининг предмети, методи, унинг меъёри» номли асари бу йўналишда яратилган биринчи манба бўлиб ҳисобланади. Ушбу асарнинг юзага келиши билан суд-психологик экспертизасига эътибор бироз кучайди. Жиноий жавобгарлик ва фуқаролик судлов ишларида суд-психологик экспертиза хизматидан кенг миқёсда фойдаланила бошланди. Бироқ, асримизнинг 30-йилларидан бошлаб, 60-йилларгача экспериментал психология ва шу жумладан психологик экспертизага ҳам эътибор сусайди. Бунга ўша даврда бир гуруҳ тадқиқотчиларнинг экспериментал психология фани олиб бораётган тадқиқотлар илмий асосга эга эмасдир, деган даъволари сабаб бўлди.

Асримизнинг 70-йилларидан бошлаб, психологик экспертиза хизмати яна ривожлана бошлади. Аммо бу фақат жиноий жавобгарлик ишларида психологик экспертиза хизматидан фойдаланиш бироз яхши йўлга кўйилганини англатарди, фуқаролик судлов ишларида психологик экспертизадан фойдаланиш ҳуқуқшунослар эътиборидан четда қолаверди.

Психологик экспертиза фаолияти ривожланишини кузатар эканмиз, қатор йиллар мобайнида экспертиза ўтказиш усули, жиноятчи шахсни ўрганиш методлари, уларнинг илмий асосга эга эканлиги, экспертизанинг самарадорлиги каби муаммоларга асосий эътибор қаратилганининг гувоҳи бўламиз. Бу масалаларга нисбатан турлича қарашлар бугунги кунда ҳам аҳён-аҳёнда учраб турмоқда. Айрим мутахассисларнинг психологик экспертиза хулосаларига нисбатан ишончсизлиги бугунги кунда ҳам давом этиб келаётган бўлса-да, аммо психологик экспертиза соҳасида қўлга киритилаётган ютуқлар бу хилдаги қарашларнинг асоссизлигини исботламоқда.

Дарҳақиқат суд-психологик экспертиза хулосасининг илмий асосланганлиги кўрилаётган ишнинг одилona баҳоланишига замин яратади. Шунинг учун психологик экспертиза хулосаларининг илмий асослилиги ва ишончлилигини таъминлаш масаласи психолог олимлар диққат-эътиборида турган асосий вазифалардан бири бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади.

Манбалардан маълум бўлишича, асримизнинг 60-йилларигача психологик экспертиза хулосаларига шубҳа билан қараб келинган. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги биринчидан, замонавий психология фанининг имкониятлари борасида ва умумпсихологик билимлардан айрим ҳуқуқшуносларнинг етарлича маълумотларга эга бўлмаганликлари билан тавсифланса, иккинчидан махсус психологик билимларга эга бўлган психолог мутахассисларнинг етишмаслиги ҳамда айрим ҳуқуқшунос мутахассисларнинг бу соҳага беписандлик билан қарашлари билан изоҳланган.

Асримизнинг 60-йилларигача бўлган даврда жиноятчи шахсини ўрганиш бўйича етарлича, илмий асосланган психологик методларнинг яратилмаганлиги учун психологик экспертиза хулосалари илмийлик жиҳатдан айрим камчиликлардан холи эмас эди. Шу боисдан ҳам мутахассисларда экспертиза хулосаларига

нисбатан ишончсизликнинг пайдо бўлишини табиий ҳол деб ҳисоблаш мумкин. Экспериментал психология фанининг ривожланиб бориши натижасида асосли янги-янги методларнинг яратилиши билан бундай шубҳалар, фикрлар аста-секин барҳам топа бошлади.

XX асрнинг 60-йилларигача бўлган даврдаги психологик экспертиза муаммоларидан яна бири психологик экспертиза вазифасининг аниқ ва равшан ойдинлаштирилмаганидир. Бунинг натижасида психологик экспертизанинг ўз вазифасидан ташқарида бўлган масалаларни ҳам қамраб олишига тўғри келган. Масалан, жиноятнинг келиб чиқиш сабабларини, жиноятчи шахсининг психологик хусусиятларини тадқиқ қилиш ва жиноятчиликнинг олдини олиш чоратадбирларини ишлаб чиқишни психолог эксперт ўз вазифаси деб билган. Бу кишиларда психолог эксперт терговчи ёки судья ишларига аралашяпти, деган мазмундаги фикрларнинг юзга келишига сабаб бўлган. Табиийки, бу сингари қарашлар психологик экспертиза предметининг чигаллашиб боришига сабаб бўлиб, бу йўналишга нисбатан агарим мутахассислар ва одамларда ишончнинг йўқолишига олиб келган.

Психологик экспертиза соҳасининг ривожланиб бориши натижасида аста-секин унинг вазифаси, тергов ва суд жараёнига аралашув чегараси аниқлашиб борди. Бугунги кунга келиб психологик экспертизанинг вазифаси, ўрганувчи соҳаси хусусидаги англашилмовчилик, тушунмовчиликлар барҳам топди. Бунга кўра жиноятчи шахси хусусиятларини, хулқ ўзгаришларини, ақлий ривожланганлик даражасининг ёшига мос ёки мос эмаслигини, унинг вайриқонуний хатти-ҳаракатлари оқибатини англаб ета олиш лаёқатини, жиноятчидаги физиологик аффект ҳолатини ва бераётган кўрсатмасининг тўғри ёки нотўғрилигини илмий жиҳатдан асослаш ва шу каби қатор психологик мазмундаги масалаларни тадқиқ қилиш психолог эксперт вазифасига кириши белгиланди. Фақат зарур бўлган ҳолатлардагина психолог эксперт терговчи ёки

судья таклифига биноан жиноятчининг ижтимоий-психологик тавсифномасини бериши мумкин. Қолган пайтларда эса психолог эксперт фақат ўз олдига қўйилган саволларга жавоб бериш ҳуқуқига эга эканлиги маълум бўлди.

Суд-психологик экспертизасининг Ўзбекистондаги ҳолати тўғрисида мулоҳаза юритадиган бўлсак, собиқ иттифоқ даврида ўша пайтдаги қонунлар даражаси ва доирасида Ўзбекистонда психологик экспертиза ишлари олиб борилди ҳамда шу асосда ривожланди. Бироқ қайд этиш керакки, Ўзбекистонлик ҳуқуқшунослар, психологлар республикамизда психологик экспертиза соҳасини ривожлантиришда, ҳудудий хусусиятларни тадқиқ этишда самарали изланишлар олиб бордилар.

Ўзбекистонда ХХ асрнинг 70-80 йилларидан бошлаб, психология, ҳуқуқшунослик психологияси, криминал психология фанлари муайян даражада ривожланиш босқичига қадам қўйди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бу соҳадаги ўзгаришлар янада яққол сезила бошлади. Қонунчидигимиз асоси ривожланган дунё мамлакатлари тажрибасидан фойдаланилган ҳолда халқаро талаблар асосида қайта кўриб чиқилиб, янгиланди ва такомиллаштирилди. Суд экспертизалари ва шу жумладан суд-психологик экспертизасига нисбатан янгича ёндашувлар юзага келди. Судлов жараёнининг самарадорлигини, одилона олиб борилишини таъминлаш мақсадида республикамизда экспертизалардан фойдаланишга кенг йўл очиб берила бошланди. Бироқ, республикамизда суд-психологик экспертиза хизматини ташкиллаштиришга доир тавсияномаларни етарли дея олмаймиз. Бу соҳада ҳали жуда кўп изланишлар олиб борилиши ва суд-психологик амалиётига кенг миқёсда татбиқ этилиши зарур.

ҲУҚУҚШУНОСЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПСИХОЛОГИК ТАВСИФНОМАСИ.

Бугунги кунда «психология» атамасига тез-тез дуч келмоқдамиз. Психология фани жамиятимиз ривожланиб борган сари ўз аҳамиятига эга бўлиб, инсоният ҳаётида зарур бўлган муҳим илм соҳаларидан бирига айланиб бормоқда. Бугун психология илми кириб бормаган фан ва ишлаб чиқариш соҳасини деярли учратиб бўлмайди.

Маълумки, суриштирув, тергов ва суд жараёнлари ўз фаолиятида эътиборга олиниши лозим бўлган ҳуқуқий мезонлар билан бир қаторда, ижтимоий-психологик, тиббий, маънавий ва шу каби бир қатор омиллар мавжудки, уларни ҳисобга олмаслик кўрилатган ишнинг муваффақиятли якунланишига, одилона ҳукм чиқарилишига салбий таъсир кўрсатади. Лекин шундай бўлишига қарамасдан, ҳуқуқшунослик амалиётида психологик билимлардан етарлича фойдаланилаёпти, дея олмаймиз. Айниқса, тергов ва судлов жараёнларида суд-психологик экспертиза хизматидан фойдаланиш кўпчилик ҳолларда, ҳатто тажрибали, малакали ва билимдон терговчи ёки судьяларнинг ҳам эътиборидан четда қолмоқда.

Ҳуқуқшунослик фаолиятларини ўрганиш натижаларининг кўрсатишича, ҳуқуқшунослик амалиётида психологик билимларни қўллаш, улардан фойдаланиш тергов ва суд жараёнларининг самарадорлигини, объективлигини таъминлаш билан бирга, инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ва фуқароларга нисбатан инсоний муносабатда бўлишни, кишиларнинг ҳуқуқ-тартибот органларига бўлган ишончини, ҳурматини юзага келтиради. Инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш, адолатли ҳукм чиқариш ва қонун устуворлигини таъминлаш эса ҳуқуқий-демократик давлат қонунчилигининг бош негизини ташкил қилади.

Ҳуқуқшунос меҳнати ранг-баранг ва мураккаб,

бошқа касблардан фарқли ўлароқ бир қатор ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Ҳуқуқшунослик касби меҳнат жараёни ҳиссиётга бойлиги билан ажралиб туради. Айни пайтда бу фаолият давомида салбий ҳис-туйғулар вужудга келиш эҳтимоли кўпроқ бўлади. Салбий ҳис-туйғуларни жиловлаш, ҳиссий беқарорликнинг олдини олиш, дам олиш пайтларини ортга суриш қабилар ҳуқуқшунослик фаолияти учун характерли зарур жиҳатларидан биридир.

Профессионал ҳуқуқшунос иши ўта масъулиятли фаолиятдир. Давлат ҳуқуқ-тартибот идоралари зиммасига мамлакатда жиноятчиликка қарши курашиш, уни бартараф этиш вазифаси юклатилади. Шу билан бирга ҳуқуқшунослик касби фаолияти натижасида фуқароларнинг турли ҳуқуқ ва бурчлари, ваколат ва мажбуриятларининг амалга ошиши кафолатланади, қонун устуворлиги таъминланади. Бу эса айни чоғда ҳуқуқшуносларда ўз хулқ-атворлари учун юксак профессионал нуқтаи назарни шакллантирмоғи лозим.

Ҳуқуқшунослик фаолияти машаққатли, мураккаб ва масъулиятли меҳнат бўлиб, соҳа ходимлари олдига катта талаблар қўяди.

Ҳуқуқшунослик касбининг ўзига хос жиҳатларидан бири улар ишида ташкилий фаолиятнинг катта ўрин тутиши бўлиб, у иккита асосий хусусиятга эга:

1) Иш куни, иш ҳафтаси мобайнида ишни режалаштиришдан ташқари вақти-соати белгиланмаган иш куни шароитларида ҳуқуқбузарликка ёки жиноий ишга оид суриштирув ва тергов ишларини ташкил қилиш эҳтимолининг мавжудлиги;

2) Бошқа мансабдаги ҳамкасблар ва ўзга йўналишдаги ҳуқуқ-тартибот идоралари, бошқа ташкилотлар ходимлари билан ҳамкорликда ишни ташкил этиш зарурияти.

Жиноий ишни очиш, суд қилиш мобайнида адолатли ҳукм чиқариш ижодий жараён бўлиб, терговчи, прокурор, судья, адвокатлардан сезгирлик,

диққат-эътибор, инсонпарварлик, инсон ички дунёсига йўл топа билишни талаб этади.

Гарчи, ҳуқуқшунослик касби фаолияти ўз соҳасида мустақил ҳисобланса-да, бошқа йўналишдаги мутахассислар билан тергов ва судловни амалга ошириш чоғида ўзаро ҳамжиҳатлик асосида, узвий боғлиқ ҳолда иш кўришни тақозо этади. Ҳуқуқшунослик фаолиятини тизимлаштирган ҳолда ўрганиш мобайнида икки гуруҳга: асосий ва ёрдамчи гуруҳларга ажратиб олиш мумкин. Фаолиятнинг асосий тури (ваколатли, конструктив ҳамда ахлоқ тузатиш) тергов ва судлов идораларининг бевосита мақсадга эришишини кўзлайди.

Ёрдамчи турлар эса (алоқа, ташкилий) кўриладиган ишнинг асосий мақсади тўла-тўқис рўёбга чиқишига ёрдам беради.

Ҳуқуқшунос ўз фаолиятида доимо одамлар, уларнинг хатти-ҳаракатига баҳо бериб туради. Бунда у баҳолашнинг ҳам расмий ҳам норасмий усул ва методларини қўллайди.

Расмий ёки формал (шаклий) методлар сирасига одатда бирор-бир мақсадни кўзлаб кузатиш, суҳбат, ҳужжатларни таҳлил қилиш, таржимаи ҳолни ўрганиш ва турли хилдаги тестлардан фойдаланиш киритилади.

Норасмий методларга жамиятнинг тарихий ривожланиши мобайнида таркиб топган турли интуитив таҳлил усуллари киритиш мумкин.

Маълумки, темперамент, характер ва қобилиятлар шахс психологик сиймосининг асосини ташкил қилади. Шу туфайли шахсни ўрганишнинг барча схемаларида бу таркибий қисмлар асос бўлиб хизмат қилади.

Қуйида биз ҳуқуқшунослик фаолиятида шахсни ўрганишнинг кўп қўлланиладиган тизимини келтириб ўтамиз. Бу тизимни барча ҳуқуқшунослар яхши билишлари шарт ва зарур:

1. Умумий маълумотлар: туғилган вақти ва жойи, миллати, маълумоти, мутахассислиги, иш жойи, лавозими, оилавий аҳволи, яшаш жойи, сиёсий партияларга мансублиги.

2. Ташқи белгилари:

- юзи (имкониятга қараб юз тузилишининг ўзига хос жиҳатлари, қисқача қиёфа тасвири);

- бўйи (паст, ўрта, баланд бўйли, бўйидаги нуқсон-аномалиялар);

- вазни ва танасининг тузилиши (жудаям ориқ, озғин, қомати тик, туладан келган, семиз);

- кийиниши (ораста, палапартиш, кийинишда эътиборли, эътиборсиз);

- овози (ёқимли, ёқимсиз, йўғон, ингичка).

3. Ҳаёт йўли:

- ота-онаси (уларнинг туғилган ва жойи, миллати, яшаш жойи, ижтимоий мавқеи, қизиқишлари, доимий машғулотлари ва ҳоказо);

- болалиги (оиладаги турмуш, нечанчи фарзанд, оиладан ташқарида яшаш тарзи, ака-укалари, опа-сингиллари, уларнинг ўзаро муносабатлари, ҳаётидаги асосий воқеалар ва ҳ.к.);

- мактаб даври (ўқиган мактаби, севган фанлари, тенгдошлари билан ўзаро муносабати, мактабдаги интизоми, ютуқлари, билим даражаси);

- меҳнат фаолияти ва ҳарбий хизмат даври (меҳнатга ва ҳарбий хизматга муносабати, одамлар орасидаги мавқеи, ўзидан қониқиши);

- оилавий ҳаёти, фарзандлари, айти чоғда ким билан яшаши.

4. Турмуш соҳалари:

- оилавий муносабатлари (эр-хотин муносабати, биринчи никоҳи ёки бир неча никоҳда бўлганлиги, болаларга ва ота-онасига бўлган муносабати);

- касби ва мутахассислиги (касб ва иш танлаш мотивлари, ўз ишидан қониқиши ёки қониқмаслиги, ишда лавозим поғоналаридан кўтарилиши, ишдаги мавқеи ва ҳоказо);

- соғлиғи (соғлиғига муносабати, умумий ҳолати, қайси касалликлар билан оғриганлиги).

5. Хулқ-атвори:

- устувор кайфияти (барқарор, кўтаринки);

- қийинчиликларга таъсироти (ўзини йўқотиб қўяди, одатда куч-ғайрат билан ишлайди, бефарқ);

- ҳиссиётлари ва ҳис-туйғулари, эҳтирослар туғилишининг ўзига хос хусусиятлари (осон, тез ҳаяжонланади, жаҳддан тез тушади, зўрға ўзини босади, муваффақиятсизликни билинтирмайди, уни узоқ муддат унута олмайди, тезда унутади, майда-чуйда нарсаларга асаби бузилади);

- иродасининг намоён бўлиши (ўзига ишонади, ишонмайди, интизомли, интизомсиз, қобилиятли, қобилиятсиз, жасур, қўрқоқ ва ҳоказо);

- мураккаб вазиятда ўзини тутиши (хотиржамлигини сақлаб қолади, ўзини йўқотиб қўяди, нутқи ва хатти-ҳаракатларида мантиқийлик ва мулоҳазалилик бўлади ёки довдираб қолади);

- мастлик чоғидаги хулқ-атвори (хотиржам, хатти ҳаракатларини назорат қила олади, тажовузкор, ўзини идора қила олмайди, камил бўлиб қолади, кўп гапирадиган бўлиб қолади, танҳоликни истайди, ўртача ичади, кўп ичади, кўп ичади-ю, маст бўлмайди, тез маст бўлиб қолади);

б. Темпераменти ва характери.

а) Темпераменти:

- киришувчанлиги (киришувчан, «ичимдагини топ» дейдиган, уятчан, эҳтиёткор, қатъий, етакчиликка мойиллигини намоёиш этади ёки этмайди);

- ҳиссиётлилиги (хотиржам-баджаҳл, бетаъсир-таъсирчан, офир-вазмин-лов этиб ёнади, тушкунликка мойил-оптимист).

б) Характери:

- характерининг одамлар билан муносабатдаги кўринишлари (хайрихоҳ, мурувватли, ҳамдард, талабчан, манман ва ҳоказо);

- меҳнатга муносабати (ялқов, дангаса, ишчан, меҳнатсевар);

- ўз-ўзига бўлган муносабати (шуҳратпараст, шахсиятпараст, мағрур, бировларни менсимайди ва ҳ.к.);

Ҳуқуқшунос ўз фаолияти давомида одамлар билан

мулоқотда бўлади, тажриба алмашади, касбдошларига турли ахборотлар беради ва қабул қилади, ҳамкорликда иш олиб боради, мақсад ва фаолиятларни бирлаштиришга муваффақ бўлади. Ҳуқуқшуноснинг мулоқот чорида ҳамсуҳбатини, воқеа-ҳодисаларни шахсий баҳолаши одатда, асосан онгсиз равишда идрок қилинадиган тасаввурлар негизида амалга ошади.

Шахсни баҳолаш жараёни дастлабки таассуротдан бошланади. Дастлабки таассурот асосан объектнинг яхлит идрок қилиниши демакдир. Табиийки, дастлабки таассурот баъзан алдамчи бўлади. Буни ҳуқуқшунос ўз фаолиятида тўғри тушуниб иш тутиши лозим.

Ҳуқуқшунос фаолиятида ўрганилаётган шахсни баҳолаш заруриятига дуч келади. Шахсни баҳолашда кузатув баҳолашнинг бош ва асосий босқичи ҳисобланади. Кузатиш фаолияти ўрганилаётган кишининг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатларини мунтазам равишда назорат қилиб боришни талаб қилади.

Кузатиш деганда одамлар, предметлар, воқеа-ҳодисаларни бирон-бир мақсадни кўзлаб идрок этиш тушунилади. Кузатишда нигоҳ билан ёки эшитиш орқали кузатилаётган ҳодисанинг у ёки бу тарзда ўзгаришларини фарқлай билиш, уларни бошқа ҳодисалар билан узвий боғлаш ҳамда мантиқий хулоса чиқариш асосий жараён бўлиб ҳисобланади. Юридик фаолиятда ҳуқуқшуносна кузатувчанлик борасида катта талаблар қўйилади.

Кузатувчанлик муайян фаолият жараёнида ривожланади. Махсус амалга ошириладиган ва абстракт объектлар воситасида қилинадиган машқлар бунга ёрдам беради.

Амалиётчи ҳуқуқшунос кузатилаётган объект ва ҳодисанинг барча асосий белгиларини фарқлаб олишга, бошқача қилиб айтганда, унинг моҳиятини идрок этишга интилмоғи зарурдир. Ҳуқуқшуноснинг кузатилаётган ҳодиса туб, асосий мазмунини англашга интилиши, иш материалига оид барча диққатга сазовор белгиларни эътиборга олиши муҳимдир. Фақат мақсадга

мувофиқ кузатишгина психологик имкониятларни жамлаш ва зарур кўникмаларни эгаллашни таъминлайди.

Муайян мақсадни кўзлаб кузатиш билан бирга умумий, ҳар томонлама кузатувчанлик қобилиятини ривожлантириш лозим.

Ҳуқуқшунос ўз фаолиятида хилма-хил, айниқса экстремал, кутилмаган шароитларда муайян руҳий зўриқишни талаб қиладиган вазифаларни бажаришга тўғри келади. Кўзланган мақсадга эришиш учун эса қатъият ва бардош талаб қилинади. Таъкидлаш жоизки, ҳар қандай пайтда ҳам ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимларининг хулқ-атвори ўз моҳияти ва намоён бўлишига кўра тасодифий ёки палапарттиш эмас, балки онгли ҳамда мақсадга йўналтирилган бўлмоғи керак.

Ҳуқуқшунослик ишида нутқ ҳам катта аҳамиятга эгадир. Ҳуқуқшунос ўз фаолиятида нутқнинг огзаки ва ёзма турларидан кўпроқ фойдаланади. Кишилар билан суҳбатлашишда, сўроқ ўтказишда огзаки нутқдан фойдаланилса-да, ҳужжатлар тўлдиришда, маълумотнома, ҳисобот, иш юритиш ва баённомалар тузишда ёзма нутқдан фойдаланилади. Ҳуқуқшуноснинг иш қоғозларида акс этадиган ёзма нутқи мазмундор, лўнда, жумлалари аниқ, тушунчалар ва тегишли, зарур атамалар билан ифодаланмоғи лозим. Ҳуқуқшунос тилнинг турли услубларини пухта эгаллаган бўлмоғи керак.

Ҳуқуқшунос ички нутққа ҳам суяниб иш тутиши зарур. У ички нутқини бошқара билиши, ўзига ўзи установка (йўл-йўриқ) бера олиши даркор. Ҳуқуқшунос бундан ташқари тайёрланган нутқдан, яъни саволларга аввалдан жавоб тайёрлаб қўйиш, суд жараёнидаги савол-жавоблар, суҳбатлар стенограммаси, айблов хулосаси ва бошқалардан фойдаланишига ҳам тўғри келиши мумкин. Бўлажак нутқий мулоқотга киришишда аввалдан тайёрланган матнга суяниб қолиш ҳуқуқшуноснинг ижодий тафаккурини чеклаб қўяди. Шунинг учун ҳуқуқшунос айтмоқчи бўлган гапларни

чукур ўйлаб олиши билан бирга ҳозиржавобликни ҳам эгалламоғи лозим.

Ҳуқуқшунослик фаолиятида тафаккурнинг ҳам ўрни каттадир. Тафаккурнинг кўргазмали-образли кўриниши, яъни илгари идрок этилган образлар орқали фикрлаш ҳуқуқшунослик амалиётида, айниқса қўл келади. Масалан, тергов ҳаракатларини ўтказиш чоғида мўлжалланган жойга етиб бориш йўналиши ташқи образлар ёрдамида тасаввур этилиши мумкин. Мутахассис ҳар бир вазиятни таҳлил қилади, фикран масофани, муайян соатларда транспорт ва йўловчилар ҳаракатининг гавжумлигини ҳисобга олиб, муаммоли ҳолатни ҳал этади. Жиноят содир этилган шаҳар, кўча, уй ва ҳоказолар тўғрисида маълумотлар қанчалик тўлиқ ва мукамал бўлса, терговчи шунчалик тўғри қарор қабул қилади.

Образли тафаккур жиноят иши бўйича гумон қилинаётган шахсларнинг бундан кейинги хулқ-атворларини чамалашга ёрдам беради, аналитик, таҳлилий ҳужжатларни, шарҳларни, илмий маърузаларни тайёрлашни енгиллаштиради. Ривожланган образли тафаккур амалиётчи ҳуқуқшуноснинг коммуникатив, бошқарув ва билиш фаолияти такомиллашишига кўмаклашади.

Тафаккур хусусиятларидан яна бири бўлган тезкорлик ҳуқуқшунос фаолиятида жуда зарурдир.

Тафаккурнинг тезкорлиги далилий ашёлар ва турли юридик фактларни тадқиқ этишда қўл келадиган фикрий жараён мароми ҳолатини билдиради. Тафаккурнинг тезкорлиги терговчининг изланиш жараёнида кузатиш, тасаввур қилиш ва интуицияни мақсадга мувофиқ тарзда мувофиқлаштириш имконини беради. Шу билан бирга муаммоли ҳолатларда, ностандарт масалаларни ечишда топқирлик - «эвристик ҳал этиш»нинг ҳам (лотинча *эврика-топдим*) аҳамияти каттадир.

Тафаккурнинг кўрсатиб ўтилган хусусиятлари мавжуд бўлиши кўплаб муаммоларни ҳал этишга

ижобий таъсир кўрсатади. Ушбу фазилатлар хўжалик жиноятларини тергов қилаётган судья ва терговчиларга қўл келади. Бундай ишларда ҳар томонлама билимдонлик, кўникма ва тажриба асосий мезон бўлиб ҳисобланади.

Тергов қилинаётган иш бўйича тахминларни илгари суриш ва ишлаб чиқиш, далиллаш, асослаш айниқса дастлабки тергов чоғида, мантиқий тафаккурғача бўлган жараёнда тўғри йўлни танлашга ёрдам беради. Бу фазилатларга эга бўлган терговчи турли версиялар ичида ҳақиқатга яқинроқ фаразни тезроқ тузиб олади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳуқуқшунос фаолияти мураккаб ва ўзига хос хусусиятларга эга. Ана шу ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кўрилаётган ишга ёндашиш унинг самарадорлигини белгилайди.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ПСИХОЛОГИЯ ФАНИ ВА УНИНГ ИМКОНИЯТЛАРИ

Психология XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб алоҳида фан сифатида шакллана бошлаган бўлишига қарамасдан, бугунги кунда унинг тараққиёт босқичи шунчалик илгарилаб кетдики, психология илми, унинг қонуниятлари кириб бормаган фан ва ишлаб чиқариш соҳасини камдан-кам учратиш мумкин.

Психология термини юнонча «*псюхе*» - рух, «*логос*» - жон, инсон руҳи ҳақидаги фан ёки таълимот деган маъноларни англатади. Психология инсоннинг психик (руҳий) олами, яъни идрок, хотира, тафаккур, онг, характер, ҳиссиёт ва бошқа шу каби хусусиятлари ҳақидаги фандир.

Хоҳ ишлаб чиқариш, хоҳ санъат, хоҳ қишлоқ хўжалиги бўлсин, ҳеч бир соҳа йўқки, у ерда инсонлар иштирок этмаган бўлса. Жамият тараққиётида инсонларнинг ўзаро муносабати турли-туман ўзгаришларни, яшаш тарзини ва шу тариқа ҳаёт деб аталмиш улур тушунчанинг давомийлигини

таъминлайди. Ана шундай куч-қудратга, сиру синоатларга бой бўлган мўъжизакор хилқат, яъни одамлар психология фанининг ўрганувчи объекти ҳисобланади.

Шундай қилиб айтиш мумкинки, психология фани кишилардаги психик ҳодисаларни, яъни психик жараёнлар, хусусиятлар, ҳолатлар, қонуниятларни ўрганади.

Психология фани инсонлардаги ушбу хусусиятларни ўрганишни энг аввало детерминизм ва фаолиятга тизимли ёндашув тамойиллари асосида амалга оширади.

Детерминизм тамойили инсон психикасининг турмуш тарзи билан белгиланиши ва турмуш тарзининг ўзгаришига қараб, психиканинг ўзгариб бориш йўлини ўрганадиган тартибдир. Бошқача қилиб айтганда психик хусусиятлар, жараёнлар, ҳолатлар ва қонуниятларнинг шаклланиши ва таркиб топишини, сабабий боғланишлар асосида амалга ошадиган йўлини ўрганиш детерминизмга асосланади.

Амалий, аниқ вазият, ҳолатга қаратилган, муайян шахсларга йўналтирилган, кундалик турмушга оид психологик билимлар генетик келиб чиқиши нуқтаи назаридан илмий психологик билимларга нисбатан бирламчи эканлигини ҳисоб олиш зарур. Бинобарин, турмушга, воқеликка оид психологик тушунчаларга асосланмасдан туриб, илмий психологик назарияларни яратиш мумкин эмас экан, бу борада бадий ижодиёт намуналаридан психологик, ижтимоий-психологик муаммолар ечимини топиш манбаи тарзида фойдаланиш ҳам мумкин. Детерминистик қарашларга бадий адабиётдан мисол келтирадиган бўлсак, улуф ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларида талқин қилинишича, қаҳрамонларни шахс сифатида тарбияловчи, ҳис-туйғуларини, характерларини шакллантирувчи, ривожлантирувчи муҳит уларнинг оиласидир. Мисол учун, Юсуфбек ҳожи илғор қарашларга эга,

адолатпарвар, ҳақиқатгўй, қашшоқларнинг, оддий халқнинг ҳимоячиси ва уларга хайрихоҳ киши. Ундаги бу хислатлар ўғли Отабекда ҳам худди шу сингари хислатларнинг пайдо бўлишида ўзига хос замин ролини ўйнайди. Ёки Жаннат сингари маънавий жиҳатдан бузуқ аёл Содикдек тубан, каззоб, қотил фарзандни вояга етказди. Шу жиҳатдан олганда, Абдулла Қодирий ўзининг детерминизмга асосланган қарашларини, яъни инсон онги, характери, хатти-ҳаракати, кўникма ва малакалари муайян объектив сабаблар, шароитлар ҳамда қонуниятлар натижасида, ташқи муҳит таъсирида шаклланади, деган фикрларини илгари суради.

Отабекнинг Марғилонда разил ва тубан шахс Ҳомид яшаётган муҳитга тушиб, ундаги кишилар билан мулоқотда бўлиши унинг характерида илгари кўрилмаган янгидан-янги хислатларни, хусусиятларни юзага келтиради. Масалан, Ҳомид бошлиқ қора ниятли кишилар қуршови кишиларга ёмонлик истамайдиган, раҳмдил Отабекни қотиллик қилишга, одам ўлдиришга мажбур бўлган шахслар қаторига киритиб қўяди. Бундан ташқари, ёзувчи шахс шаклланиши жараёнида ташқи муҳитнинг таъсири ва унга нисбатан субъектдаги ички регуляциянинг ўзгариши натижасида ҳар хил эмоционал ҳолатлар юз бериши мумкинлигини баъзи қаҳрамонлар тимсолида ифодаланган. Мисол учун, ташқи таъсирлар остида Кумуш сингари оғир-босиқ табиатли аёл характерида жиззакилик аломатлари пайдо бўлади, Зайнаб Кумушнинг қотилига айланади. Юсуфбек ҳожидек оқ-қорани яхши танийдиган донишманд ота кўра-била туриб Отабек хоҳишига зид равишда уни иккинчи бор уйланишга қистайди, чаладумбул табиатли хотини Ўзбек ойим тарафини олади.

Шу ўринда Зайнаб каби камгап, оғир, индамас, бўшбаёв бир қизнинг асабий, бесаранжом аёлга, Кумушга захар бериб, унинг қотилига айланишини психологик жиҳатдан таҳлил қилиб кўрайлик. Бир қараганда бу ишончсиздек, амалга ошиши мумкин бўлмаган ҳодисадек кўринади. Лекин Зайнабни бу хатти-

ҳаракатни рӯёбга чиқаришга ундаган сабаб рашк бўлиб, у турмуш ўртоғини ёки севгилисини йўқотиб қўйишдан чўчиш, уни қарама-қарши жинс вакиллари билан қизганиш каби ҳисларнинг намоён бўлиши билан изоҳланади. Шунингдек, шахснинг бирор нарсага эгаллик хоҳиши ҳамда йўқотиб қўйиш мотивининг устунлик қилиши руҳий зўриқиш ва аффектив ҳолатларнинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Масалан, баъзан рашк қилаётган шахс хатти-ҳаракати тажовузкор кўринишда ҳам ифодаланади. Агрессив рашк қилаётган шахснинг рашки севгилисига ёки рашк сабабчиси ҳисобланган учинчи шахсга йўналтирилиш эҳтимоли мавжуд. «Ўткан кунлар» романида Зайнаб ўз рашкини учинчи шахс, яъни Кумушга қаратади ва бу фожиа билан тугайди. Тадқиқотларда келтирилган статистик маълумотларга қараганда ҳам, оилавий низолар туфайли келиб чиқадиган қотиллик ҳаракатларининг ярмидан кўпроғи айнан рашк ҳисси туфайли содир қилинар экан. Абдулла Қодирий бундай мисоллар орқали ижтимоий муҳитнинг инсонга таъсири муаммосини ҳаққоний исботлаб беради.

Ёки шу билан бирга Ҳомиднинг Кумушга "ошиқ"лиги Отабек айтганидек, уни алақанча машаққатларга солади, ҳисобсиз тиллалар тўқдиради, Отабекни қорачопончи деб дор остигача олиб боради, Мусулмонқул қўлига топширади, бу ишлар фойдасиз чиққач, Отабек номидан талоқнома ёзиб уни икки йиллаб рафиқасидан айиради, бу орада гуноҳсиз бир йигитни ҳам ўлдиради. Шунинг учун ёзувчи "дарҳақиқат инсонни разолатга солувчи унинг манфаати тақозоси, қолаверса ўлимдир. Бу иккисидан воз кечгучига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир" деб ёзади "Меҳробдан чаён" романида ҳамда бу билан ўзининг мотивация хусусидаги фикрларини баён этади.

Ҳуқуқшунос амалиётида детерминизм тамойилининг ўрни хусусида гапириладиган бўлса, жиноятчиликнинг келиб чиқишида омиллар шахснинг

турмуш тарзи, шарт-шароити ва ижтимоий муҳитнинг ўрни, таъсиридан келиб чиқиб, сабабий боғланишлар, яъни сабаб ва оқибат қонуниятлари асосида тадқиқ қилинади.

Тизимли ёндашув тамойили инсон психикаси, тараққиётини бир бутунлик асосида яъни, бир психик жараённинг иккинчи психик жараёнга таъсир этиши натижасида психика ва психик фаолиятларнинг тараққий этиш йўлини яхлит умумий ҳолда ўрганиш демакдир. Бироқ, бу мазкур тамойил инсон психикасининг айрим хусусиятлари, ҳолатлари ва уларнинг қонуниятларини алоҳида-алоҳида тадқиқ қилишни инкор этади деган маъно бермайди. Чунки айрим пайтларда инсон руҳиятига, психик фаолиятига тааллуқли бўлган шундай вазиятлар, психик ҳолатлар мавжуд бўладикки, бунда шахснинг барча фаолиятини бир бутун, яхлит ҳолда олиб, алоҳида-алоҳида ўрганишга тўғри келади.

Масалан, суд жараёнида мол-мулкни васият қилиб қолдираётган киши васиятнома бераётганда, афқ хт (кучли руҳий ҳаяжонланиш) ҳолатида бўлганми? деган муаммоли саволга жавоб топиш зарурияти юзага келди, дейлик. Бу саволга жавоб бериш махсус психологик, психоллингвистик, графологик тадқиқот ўтказиш, ёзув кўринишини ўрганиш, ёзув мазмунини психологик таҳлил қилиш, матндаги мантиқий узвийликни ўрганиш, сўзлар танлаш ва ўз ўрнига қўйиш ҳолатларини тадқиқ қилиш орқали амалга оширилади. Ушбу жараёндан кўриниб турибдики, инсоннинг психик фаолияти дастлаб бир бутун ҳолда, яъни васиятнома ёзиб қолдириш фаолиятини тадқиқ қилиш мақсадида олинади. Сўнгра юқорида таъкидланган турли хил фаолиятлар алоҳида-алоҳида, тизимли ёндашув тамойили асосида ўрганилади.

Тизимли ёндашув тамойилининг тергов жараёнида қўлланилишига айбланувчининг жиноятни содир этиш пайтидаги психологик ҳолатини аниқлаш мисолини келтириш мумкин. Ушбу муаммони ҳал этиш учун

махсус психологик тадқиқот ўтказиш зарур бўлади.

Тадқиқот ўтказишда тизимли ёндашув тамойилига кўра айбланувчининг жиноятни содир этиш фаолияти яхлит ҳолда олиб ўрганилади. Сўнгра жиноятнинг содир этилишига дахлдор бўлган вазиятлар, фактлар алоҳида-алоҳида ҳолда таҳлил этилади. Бунда айбланувчининг шахс хусусиятлари, ҳаяжонланиш, қўрқув, кўзғалувчанлик ҳолатлари, аффектнинг аномаллик хусусиятига боғлиқ ёки боғлиқ эмаслиги, айбланувчининг онги, идроки, хотираси махсус тадқиқот методлари орқали тадқиқ этилади.

Келтирилган мисолда бир бутунлик асосида ёндашув тамойилига кўра дастлаб муаммо ечимлари алоҳида-алоҳида аниқлаштирилиб, фаолият, жиҳатлар, хусусиятлар таҳлилидан кейин умумий, бир бутун ҳулосага келинганлигини кўрамиз.

Бир бутунлик асосида ёндашув тамойилига кўра шахс ва унинг тараққиётни ўрганиш бир неча йўналиш бўйича олиб борилади.

Биринчи йўналишда – ижтимоий муносабатлар тизимида инсон шахсининг шаклланиши, тараққиёти ўрганилади.

Иккинчи йўналиш – шахс тузилишини таҳлил қилиш. Бунда шахс эҳтиёжи, мотиви, қобилияти, хулқи, характери алоҳида-алоҳида ҳолда тадқиқ этилади ва умумий ҳулосалар чиқарилади.

Учинчи йўналиш шахснинг психик хусусиятлари, яъни фикрлаш қобилияти, ақлий ривожланиш даражаси ва эмоционал ҳолатини ажратиб олиб ўрганишдир. Бироқ, унутмаслик керакки, шахснинг у ёки бу хусусияти ҳақидаги маълумотни кишининг биргина эмас балки, барча хусусиятларини батафсил ўрганиш орқали олишга эришиш мумкин.

Суд-психологик экспертизасида психология фанининг юқорида қайд этиб ўтилган барча қонуниятлари, қоидалари асосида иш олиб борилади. Шунинг учун айнан у ёки бу қоида ва қонуниятни

психологик экспертиза учун энг катта аҳамиятга эга деб айта олмаймиз. Қолаверса, қайсидир психик фаолиятни мустақил ўрганиб, алоҳида хулоса чиқариш психологиянинг бир бутунлик асосида ёндашув тамойилига зид келган бўлур эди.

Кузатишларга қараганда, амалий психологик тадқиқотлар нафақат назарий билимлар, балки илмий-амалий тажрибалар ва уларнинг хулосалари асосида ҳам амалга оширилади. Илмий-амалий психологик тажрибалардан фойдаланишга, айниқса бугунги кунда эътибор янада кучайди. Чунки, амалий тажрибалар орқали олинган хулосалар, илмий натижалар халқ хўжалигининг ривожланиши учун илмий асос, пойдевор ролини ўйнамоқда.

Илмий-амалий тадқиқотлар орқали ишлаб чиқариш жамоаларида шахслараро муносабатларни, кишилардаги хулқ оғиш хусусиятларини тадқиқ қилиш, лаёқат ва қобилиятларни ўрганиш, руҳий танглик ҳолатларининг олдини олиш сингари жиҳатлар аниқланмоқда. Бу экспериментал психологиянинг ривожланиб бораётганлигидан далолат беради.

Замонавий психология илмининг такомиллашиб бориши бир қатор янги-янги илм соҳаларининг юзага келишига имконият яратмоқда. Меҳнат психологияси, муҳандислик психологияси, криминал психология, савдо психологияси, менежмент ва бизнес психологияси, бошқариш психологияси, транспорт психологияси ва шу каби йўналишлар умумий психология фанининг кейинги йилларда юзага келган тармоқлари бўлиб ҳисобланади. Мазкур тармоқларнинг барчаси ўз предмети, вазифаси ва тадқиқот методларига эгадир. Масалан, меҳнат психологияси кишиларнинг меҳнат фаолиятидаги психологик ҳолатларини, меҳнат қуролларига мослашишини, меҳнат фаолиятига нисбатан кўникма ва малакаларнинг шаклланишини ўрганса, криминал ва ҳуқуқшунослик психологияси жиноятчи шахси, хулқ оғиши кўринишлари, жиноятчиликнинг ижтимоий-психологик сабаблари,

унинг олдини олиш йўллари ҳамда жиноятчи шахсининг эмоционал ҳолатларини, яъни аффектив, депрессив, агрессив, импульсив ҳолатларини тадқиқ этади.

Хуллас, психология инсонлар ва уларнинг психологик хусусиятлари, руҳий олами ҳақидаги фан бўлиб, уни ўрганиш, ҳаётга татбиқ этиш кишиларнинг турмуш гузаллигини, ўзлигини англашини, ҳар бир соҳада самарадорликнинг юзага келишини таъминлайди.

ҲУҚУҚШУНОСЛИК КАСБИНИНГ ПРОФЕССИОГРАММАСИ.

Юрист, ҳуқуқшунос меҳнатининг юксак самарадорлигида шахс сифатидаги фазилатларнинг ушбу касб талабларига жавоб бериши муҳим аҳамият касб этади. Ҳуқуқшунослик фаолиятининг асосий жиҳатларини, шунингдек, унда кўзга ташланадиган инсоний сифатларни комплекс, мажмуавий тарзда акс эттирувчи ҳуқуқшунослик профессиограммаларини яратиш ушбу фаолият психологик таҳлилининг асосий талабларидан биридир.

Профессиограмма қуйидаги жиҳатларни қамраб олиши лозим:

1. Ижтимоий фаолият.
2. Суриштирув фаолияти.
3. Реконструктив фаолият.
4. Коммуникатив (алоқага киришиш) фаолияти.
5. Ташкилий фаолият.
6. Далиллаш фаолияти.

Ўзларига топширилган ҳудудда ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликка қарши курашнинг ташкилотчилари бўлган терговчи, тезкор ходим, ахлоқ тузатиш муассасаси тарбиячиси, профилактика нозири ва прокурор фаолияти ўзаро боғлиқ ҳолда олиб борилади, амалга оширилади. Бу фаолият жиноятчиликнинг олдини олишга қаратилган профилактик тадбирлар ишлаб чиқиш, ҳуқуқий тарғибот олиб бориш, жиноятчи хулқ-атворини ижтимоий меъёрлар талабига

бўйсундириш, жазони ўтаб қайтганларни ижтимоий мослаштириш (реадаптациялаштириш), ҳуқуқбузарликка мойиллиги бор шахсларни аниқлаб, уларни қайта тарбиялаш мақсадида шахсга ижобий таъсир кўрсатадиган психологик чоралар тизимини яратиш сингари вазифаларни ўз ичига олади.

Суриштирув фаолияти касб-корга оид масалаларни ҳал этиш учун зарур бўлган илк маълумотларни йиғишни билдиради. Терговчи, тезкор ходим, судья профилиограммаларида бу фаолиятнинг қиёсий вазни айниқса юқоридир.

Реконструктив фаолият - жиноий иш бўйича жами тўпланган маълумотлар жорий ва якуний таҳлили бўлиб, унинг синтези ва махсус билимларга таянган ҳолда фаразларни илгари суриш. Ишни режалаштириш ҳам реконструктив фаолиятнинг натижаси ҳисобланади.

Коммуникатив (алоқага кириш) фаолияти муомала жараёнида зарур маълумотни олишни англатади. Бу фаолият айниқса, тергов мобайнида, адвокатлар, тезкор ходимлар, меҳнат-ахлоқ тузатиш муассасалари ходимлари ишида катта аҳамият касб этади.

Таъкилий фаолият ишчи версия (тахмин) ва режаларни амалга ошириш чоғидаги иродавий хатти-ҳаракатлардан иборатдир. У муайян профессионал масалани ҳал этиш учун ўзини ва одамларни сафарбар этиш сингари иккита омилга бўлинади.

Далиллаш фаолияти иш бўйича олинган барча маълумотларни қонунда кўзда тутилган тарзда, махсус шаклда баён (қарор, протокол, ҳукм ва ҳоказо тарзда) этишни билдиради.

Ҳуқуқшунос касбининг профилиограммасини таҳлил қилишни терговчи касбидан бошлаш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз, чунки терговчи профилиограммаси умуман ҳуқуқшунослик фаолияти учун муштарак бўлган психик қонуниятларни тўлароқ акс эттириш имконини беради.

Терговчи тергов хатти-ҳаракатларининг ташкилотчиси бўлиб, масъулиятли қарорларни қабул

қилади, улар бажарилишига эришади, шу тариқа кўплаб кишилар фаолиятининг мувофиқлаштирувчиси вазифасини ўтайди.

Амалий иш ундан ҳамиша диққат-эътиборлилик, аниқлик ва саришталикни талаб этади. Терговчи фаолиятининг реконструктив жиҳати маълумотларни қайта ишлаш ва қарорлар қабул қилишда кўзга ташланади. Терговчи айни чоғда жуда кўп нарсаларни: жиноят процессуал кодекси, жиноят кодекси, криминалистика ва психология, бухгалтерия ҳисоби, баллистика ва бошқа билимларни чуқур эгаллаган бўлиши зарур. У ҳар томонлама билимдон бўлиши билан бирга, маънавий-ахлоқий қиёфа, маданият борасида ҳам бошқаларга ўрнатилган бўлмоғи мақсадга мувофиқдир. Терговчи ўзида аниқ, ихтиёрий диққатни тарбиялаши керак. Бу ўз ишига қизиқишнинг мезонларидан биридир. Бундай қизиқиш бўлмаган тақдирда, диққатни тарбиялашга қаратилган барча уринишлар зое кетаверади.

Криминалистик кузатувчанлик (воқеа юз берган шароитни кўздан кечиришда) шароитни режали, мақсадли, ўйланган тарзда идрок этиш демақдир. Психологияда бундай идрок юқорида таъкидланганидек, кузатиш деб юритилади. У барча ҳиссиёт органларининг актив фаолиятини тақозо этади. Кузатиш имкон қадар самарали бўлиши учун воқеа ҳақида умумий таассурот ҳосил қилиш, воқеа жойини кўздан кечириш муҳим аҳамиятга эга. Дастлабки маълумот асосида кўпинча зиддиятли характерга эга, кейинчалик тасдиқланмаслиги ҳам мумкин бўлган тахминлар тузилиши эҳтимоли мавжуд, бироқ шундай бўлса-да, бу терговчига ҳаракат режасини тузиб олишга, воқеанинг хаёлий моделини тиклашга имкон беради.

Зарур ахборот келиб тушишини ташкил қилиш, уни тўғри тизимлаштириш ва таҳлил қилиш, кераклиларини ажратиб олиш малакаси терговчига хос бўлиши зарур.

Кузатувчанлик ҳар қандай тергов ҳаракатида, у хоҳ воқеа юз берган жойини кўздан кечириш ёки гувоҳни

тергов қилиш бўлсин, зарур ҳолатларни илғаб олишда қўл келади.

Жиноятни фош этиш ва ҳақиқатни билишда фактларни шунчаки қайд этишнинг ўзи камлик қилади. Фактлардан далил сифатида фойдаланиш учун эса уларни тўғри изоҳлаш, вужудга келиш сабабларини аниқлаш, тергов қилинаётган воқеага алоқадорлигини исботлаш керак. Тўғри далиллаш воқеалараро боғлиқликни аниқ белгилаш демакдир, нотўғри далиллаш эса ҳақиқатдан йироқ алоқадорликни ишга тиркашни келтириб чиқаради. Далиллашга ноқобиллик одатда фактларнинг ўзаро мос келишини сезмаслик ва кўра олмасликда намоён бўлади.

Кўриниб турибдики, терговчининг кузатувчанлиги ҳуқуқшунослик фаолиятининг асосий мезонларидан биридир.

Бундай кузатувчанликни ўткир мушоҳада ҳосиласи деб аташ мумкин, зеро мазкур фазилат терговчига иш давомида жуда ҳам асқолади. Психологик кузатиш инсон хулқ-атвори, хатти-ҳаракатларини олдиндан кўра билишга ҳам назарда тутиб, терговчи зарур пайтларда кузатилаётган кишини бошқариш имконига эга бўлади. Кузатувчанлик табиий қобилият бўлмай, турмуш тажрибасида шаклланади, профессионал фаолият мобайнида такомиллашади ҳамда кундалик машқ қилиб туришни тақозо этади.

Терговчи фаолиятида коммуникатив соҳа (муомалага киришувчанлик) ҳам асосийларидан бўлиб ҳисобланади, чунки терговчи ўта мушкул вазиятларда мулоқот олиб бориши туфайли аввало, суҳбатдош қобилиятига эга бўлмоғи даркор. Сўроқ жараёнига икки кишининг суҳбати ва бир-бирига таъсир ўтказиши тарзида ёндашилганда, улар фаолиятини ҳуқуқий мувофиқлаштириш шартидан келиб чиқиб, ҳар бир суҳбатдошнинг ролларига хос хусусиятларни аниқлаб олиш лозим. Терговчи ва сўроқ қилинаётган шахснинг бир-бирларини тушуниши, англаши улар ўртасидаги психологик муносабат қай даражада эканлигига боғлиқ.

Тергов ҳаракатларида ҳимоячининг иштироки терговчи учун муайян қийинчилик туғдириш билан бирга терговчи ва сўроқ қилинаётган шахс ўртасидаги психологик контакт (алоқа) ўрнатилишига ҳалақит бериши мумкин. Шунга ўхшаш ҳолатлар мутахассиснинг профессионал, психологик жиҳатдан мукамал тайёргарликдан ўтган бўлишини талаб этади.

Далиллаш фаолиятининг моҳияти терговчи учун излаб топилган маълумотларни янги, ёзма шаклда баён этишдан иборатдир. Терговчи дастлабки маълумотларни тинтув, сўроқ, юзлаштириш, шунингдек ҳужжатларни таҳлил қилиш жараёнида тўплайди. Жами лумотлар таҳлил қилиниб, саралаб олингандан кейин терговчи қонунда кўзда тутилган тартибда қарор, протоколлар ва ҳоказо шаклларда махсус ёзма матн тузади. Умуман олганда, терговчи гувоҳ, жабрланувчи ёки гумонланувчининг кўрсатмаларини компьютер (машинка) ёзуви, аудио ва видео ёзув, баъзан стенография усулида қайд этади. Бу усуллар терговчи фаолияти самарадорлигини ошириб, айни чоғда ундан сўроқ, воқеа жойини кўздан кечиришдаги ноқулай об-ҳаво ҳамда бошқа шароитларда (ёмғир, шамол, қаттиқ совуқ ва ҳ.к.) махсус техник воситаларни қўллаш кўникмаларини ҳам талаб этади.

Терговчи иши самарадорлиги, маданияти кўрсаткичи иш кунининг ўзига ва бировга тааллуқли бирор соати беҳуда ўтказилмаганлиги билан ўлчанади. Терговчи ишининг хусусиятлари ҳорғинлик, руҳий зўриқиш, чарчоқни бартараф этишда дам олишнинг ўзига хос маромини талаб этади. Терговчининг фаол дам олиши, яъни очик ҳавода сайр қилиши, томорқада ишлаши, саёҳатга, балиқ овига чиқиши, соғлом турмуш тарзига риоя қилиши муҳим аҳамият касб этади.

Жиноят процессуал кодексининг шартларига кўра, терговда биргаликда иштирок этаётган шахслар ўртасида терговчи етакчи бўлиб ҳисобланади. У суриштирув органлари ваколатига кирадиган топшириқлар бериш ҳуқуқига эга. У жиноий ишни

тергов қилишда ўзаро ҳамкорликни, мақсад ва йўналишларни белгилаб беради. Терговчи воқеа жойини кўздан кечиришда қатнашаётганларни бошқариши, уларнинг хатти-ҳаракатларини мувофиқлаштириши, шарт-шароитни баҳолаши, хуллас ўзининг қарор қабул қилиш малакалари, қобилиятини намоён этиши зарур. Тергов иши мутахассисда қуйидаги сифатлар бўлиши мақсадга мувофиқ:

1. Жиной ишни лозим, керакли тартибда, мақсадга мувофиқ тарзда тергов қилиш, тизимли тарзда олиб бориш учун фаолиятни уюштира билиш, тинимсиз изланиш, қатъиятлилиқ зарур.

2. Жиной иш тергови жараёнида унга раҳбарлик қилиш учун масъулият, талабчанлик, топқирлик, сир сақлай билиш талаб этилади.

3. Ҳамкасблар ва раҳбарият билан муносабатда ўзини тута билиш, ўзига танқидий нуқтаи назарда қараш, интизомлилиқ ҳамда қадрини билиш муҳимдир.

Тасаввур каби фикрлаш ҳам терговнинг бошидан охиригача давом этадиган жараёндир. Ҳар қандай фикрлаш икки зарур шартни: билиш ва билимни фаолиятда қўллашни тақозо этади. Қонунни яхши билиш, бироқ уни амалиётда қўллай олмаслик, криминалистикадан бохабар бўлиш, бироқ жиноятчини тергов қила олмаслик эҳтимоли ҳам мавжуд. Турли фаолиятларнинг уйғунлашуви ва фикрлаш, мулоҳаза юритиш орқали жиноят, қонунбузарликнинг сабабларини топиш ҳамда исботлаш мумкин. Криминалистик тахминни тергов иши мобайнида текшириш психологик жиҳатдан анча қийин. Бундай текширишда «ўзини тасдиқлаш механизми» ишга тушиб кетиши мумкин. Бунинг натижасида субъект фақат ўзи илгари сурган версияни тасдиқловчи маълумотларни ҳаққоний деб ҳисоблайди, бу тахминга зид маълумотлар эса сохта деб қабул қилинади.

Иш бўйича фаразни танлаш ва баҳолашга «ўзини тасдиқлаш механизми» билан бирга психологик

инверсия ҳам таъсир ўтказади, бу таъсир оқибатида терговчи версиялардан бирини мақсадга мувофиқ деб топади. Психологик инверсия масалани ечиш жараёнида муайян бир метод ёки образга мойиллик демакдир.

Терговчи шахси мураккаб ва серқиррадир. Терговчининг муайян ижтимоий ролни эгаллаганлиги, ишида кўпинча эмоционал тазйиқларга учраши, баъзан унга турли-туман салбий ҳиссиётлар-ҳайиқиш, ачиниш, кўрқув, нафрат, ғазаб таъсир этиб туриши ундан муайян жисмоний ва психологик, иродавий зўр беришни талаб қилади. Ўз хизмат бурчи тақозосига кўра у бундай ҳиссиётларни жиловлаши, енгиши лозим. Юқоридаги эмоциялар таъсирида вужудга келадиган асабийлашишни бартараф этиш учун ижобий таассуротлар зарур. Ўз меҳнатидан қониқиш, жамият ва одамларга фойдаси тегаётганлигини англаш ҳисси шу жумладандир.

-Қарийб ҳар бир иш юзасидан терговчи бир пайтнинг ўзида содир этилган жиноятнинг сабаблари ва шарт-шароитларини аниқловчи криминолог ва социолог функцияларини бажаради. Шу билан бирга у жиноят содир этган шахсга тарбиявий таъсир ўтказувчи педагог сифатида иш кўради.

Судьянинг фаолияти эса ниҳоятда мураккаб, турфа хил бўлиб, ушбу касб соҳибларидан махсус фазилатлар ва малакани талаб қилади. Унинг касбга оид фаолияти қонун билан аниқ ва равшан белгилаб қўйилган. Судья фармон бериш ваколатларига эга, уларни давлат номидан қўллайди, бу эса ўз хатти-ҳаракатлари учун юксак профессионал масъулият ҳиссини талаб қилади. Суд ишлари ҳажми ва моҳиятига кўра ранг-барангдир. Судья ишининг кенг қамровлиги юқори даражадаги умумий ва ҳуқуқий топқирлик, билимдонликни, хилма-хил вазиятларда тўғри қарор чиқара билишни тақозо этади.

Судьянинг асосий вазифаси далилларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш ҳамда тегишли қонунчилик меъёрлари доирасида муайян иш бўйича адолатли суд

хукми ёки қарорини чиқаришдан иборатдир.

Судьялар жамоатчилик фикрига қуйидагича таъсир ўтказадилар:

1. Фуқароларда ҳуқуқий онгни шакллантирадилар.
2. Жишой ишни кўриб чиқиш жараёнида жазонинг муқаррарлигига оид ижтимоий-психологик тушунчани ривожлантирадилар.
3. Суд жараёнининг юқори савияда ўтиши жиноятчи ва унинг шерикларига нисбатан ахлоқий, маънавий қоралаш муҳитини яратади.
4. Суд жараёни жамоатчиликда жиноятни келтириб чиқарган сабаблар ва шарт-шароитларни билиш хоҳишини вужудга келтиради.

Судьянинг хулқ-атвори, суд залида йиғилганларда ҳурмат-эҳтиром уйғотиши, унинг мураккаб вазифаси, одамлар тақдирини ҳал этиш борасидаги ҳуқуқи, қобилияти, малакасига заррача шубҳа туғдирмаслиги зарур.

Судья шахсининг мулоқотга киришиш, жамоатчилик фикрини шакллантиришга оид касбий хусусиятлари ана шу фазилатларни намоён эга билишида кўзга ташланади.

Судья шахси, ўз қиёфаси билан ушбу ишнинг барча томонларини миридан-сиригача ўрганиш истагини намоён эга билиши лозим. Бу эса айнан мана шу судьяга ва умуман адолатли судьяга нисбатан эҳтиром уйғотади, жараённинг барча қатнашчиларида фактлар, ўз нуқтаи назарлари, у ёки бу тафсилотларни қандай идрок этишларини тўла-тўқис ва муфассал баён этишга раъбат яратади. Судьянинг мулоқотга киришиш қобилиятига қўл ва бармоқнинг ортиқча ҳаракатлари, имо-ишоралар, қизиққонлик, қўполлик, истехзо, насиҳатгўйлик каби хусусиятлар соя солмаслиги керак. Судья мулоҳазакорлик, очиқ кўнгиллик каби фазилатларга сўзсиз эга бўлиши, хулқ-атворида, ҳис-туйғуларида, нутқ оҳангида босиқлик, вазминлик кўриниб туриши даркор. Судья суд тергови жараёнида ташқи кўриниши, хатти-ҳаракатлари, суд

иштирокчиларидан биронтасига муносабати орқали кўриб чиқиладиган иш бўйича алақачон муайян бир хулоса чиқарганини сездириб қўймаслиги зарур.

Конструктив, коллегиял фаолият фақат маслаҳатлашув хонасида тўғри ҳукм чиқаришни таъминлабгина қолмай, идрок этиш фаолиятини тўғри изга солиш имкониятини тўғдиради. Судья фаолиятининг ўзига хос хусусияти шундаки, у бошқа судьяларга ва жараённинг бошқа маслаҳатчиларига, иштирокчиларига ўз фикрини ўткази олмади, бундай қилишга ҳақи йўқ.

Судья фаолиятининг реконструктив соҳаси-амалдаги қонунларга мувофиқ адолатли ҳукм ёки қарор чиқариш мақсадида иш бўйича йиғилган барча маълумотлар жорий ва тугал таҳлиладан иборат. Бу жараёнда судьянинг салоҳияти, зеҳни ва ижтимоий ақл-идроки, хотираси, тасаввури, фикрлаши, интуицияси кўзга ташланади. Айрим кишиларда мавжуд бўлган судьянинг вазифаси бериладиган саволларга жавоб ва изохларни диққат билан тинглашдангина иборат, деган фикр нотўғридир. Судья ёлгон кўрсатма бераётган судланувчи, гувоҳларга қатъий таъсир кўрсата олиш малакасига эга бўлиши лозим. Судьядан суддаги у ёки бу шахснинг ноўрин хулқ-атворини жиловлаш, хатти-ҳаракатлари ва сўзларининг мантикий асосизлигини ўз ўрнида кўрсата билиш қобилияти талаб этилади.

Далиллаш фаолияти судья профессиограммасининг якуний босқичи бўлиб, суд жараёни мобайнида йиғилган жами маълумотларни қонунда белгиланган махсус шаклга келтириш, ҳукм, баённома, ажрим ва ҳоказоларни тузишдан иборатдир. Бу фаолиятда судьянинг филологик, умумий ва ёзма нутқ маданияти, унинг ёзма ҳужжатлар тайёрлаш бўйича касб-кор малакаси кўзга ташланади. Психологик билимларни пухта эгаллаган судья маълумотларни айтаётган кишининг мансабига тўғри муносабатда бўлади, ҳуқуқий далиллар бузиб талқин қилишининг сабабларини аниқлай олади, судланувчи шахсининг

психик хусусиятларини, хатти-ҳаракатлари мотивини тушунади ва унинг шахсига таъсир ўтказа билади.

Прокуратура ходимларининг фаолияти ҳам серқирра ва масъулиятлидир. Прокурор назоратининг қуйидаги тармоқлари мавжуд:

1. Давлат бошқаруви, идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қонунлар ижроси устидан назорат.
2. Суриштирув ва дастлабки тергов идоралари томонидан қонунлар ижроси устидан назорат.
3. Судларда иш кўрилаётганида қонунлар ижроси устидан назорат.
4. Ҳибсхоналар, дастлабки қамоққа олиш жойларида, жазони ўташ ва бошқа мажбурий турдаги чораларни ўташ жойларида қонунлар ижроси устидан назорат.

Юқоридагилардан ташқари, прокуратура бошқа соҳаларда қонунлар ижросини назорат қилиш билан бирга фир жинойтларни тергов қилиш, давлат манфаатлари ва фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан шуғулланади. Ўз кундалик фаолиятида прокурор ва унинг ёрдамчилари қонунларни тўла-тўқис ва чуқур билиш билан бирга уларни амалиётда тўғри қўллаш олишлари лозим. Бу эса прокуратура ходимларидан юксак ақл-идрок, чуқур салоҳиятни талаб этади.

Муайян бир воқеликнинг сабабларини аниқловчи фикрлаш сабабий оқибат деб юритилади. Фикрлашнинг бу хусусияти ақл-идрокнинг қуйидаги сифатларини тақозо этади:

- чуқурлилик - юзадаги кўзга кўриниб турган фактларнинг моҳиятини, юз бераётган ҳодисаларнинг асл мазмунини идрок этиш. Воқеа-ҳодисалар ва хатти-ҳаракат, хулқ-атворнинг яқин ўртада ва кейинчалик кутилаётган бевосита ва билвосита натижаларини кўра билиш;

- кенг қамровлилик-илм ва тажрибанинг турли соҳалардаги билимларини қўллаб, кенг доирадаги

саволлар ва фактларни қамраб олиш;

- сафарбарлик-фикрлашнинг сермахсуллиги, мураккаб шароитларда, хавфли вазиятларда билимларини сафарбар этиш ва қўллай билиш;

- тезкорлик- шароитни дарҳол баҳолаб, зарур чораларни кўриб, масалани ўша заҳоти ҳал қилиш;

- мустақиллик- мақсад ва вазифаларни белгилаш, уларни ҳал этиш йўлларини топиш, бегоналарнинг ёрдамисиз мақсадга эришиш;

- собитқадамлик- муайян вазифанинг ечими учун иродани сафарбар этиш, бу вазифани узоқ муддат мобайнида идрок этиб, режалаштириб, ҳал этиш йўлида изланиш;

- танқидий муносабат- воқеликка турли нуқтаи назардан ёндашиш қобилияти, кўникиб қолинган тартибга қарама-қарши бўлган ҳолатдаги ўзаро мантиқий боғлиқлик, алоқадорликни тан олиш, янги фаолиятни қайта қўриш, қарорларни ўзгартириш.

Прокурор кучли ирода фазилатига эга бўлиши лозим. Унинг касбига оид фаолияти шахсий ташаббусни, қатъиятни, собитқадамликни, мақсад сари интилишни, ташкилотчилик қобилиятларини талаб қилади. Судда Давлат қораловчиси сифатида майдонга чиқаётган прокурор давлат номидан айбловни қувватлар экан, жамият фуқароларининг, жамиятдаги кўпчиликнинг манфаатларини ёқлайди. Бу эса жиной ишни чуқур ва атрофлича таҳлил қила олиш, адолатли ҳукм талабларини ўзига ваколат берган халққа тушунарли тарзда баён эта билишни тақозо қилади.

Судда жиной иш кўриб чиқиляётганда прокурор фикрининг шаклланиши мураккаб жараёнدير. Бу жараёнга қонунда кўзда тутилган ҳуқуқий ҳаракатдаги маълумотлардан ташқари бошқа қатор омиллар ҳам таъсир кўрсатади. Прокурор жиной иш кўзғатилганидан бошлаб, ҳукм чиқарилгунга қадар ушбу жараёнда иштирок этади. Шунинг учун унинг фикр-мулоҳазаси ҳукм қабул қилишда етакчи роль ўйнайди, у биринчи бўлиб айблов фикрини баён қилади. Прокурор

фикрларининг аниқ ва равшан бўлиши, далилий ифодаланиши муҳим аҳамиятга эга.

Адвокатнинг фаолияти кўп жиҳатдан унинг ижтимоий-психологик ролига хос хусусиятлар билан асосланади. Адвокатлар фуқароларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатишга даъват этиладилар. Бу уларнинг профессионал бурчидир. Қонун бўйича адвокатга судланувчининг барча ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш вазифаси юклатилади.

Адвокатнинг самарали фаолияти одамлар билан психологик муомала ўрнатиш, ўз ҳимоясидаги кишига шахс сифатида тўғри ёндаша билиш, суд, терговчилар ва прокурор билан тегишли тарзда ҳамкорлик қила олишига боғлиқ. Бунинг учун аввало адвокат ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиши лозим. Суд жараёнида қатнашиш учун тайёргарлик режасини тузиш, амалиётга мос келадиган, профессионал тажрибада орттирилган методлар ва усулларни қўллаш шу жумладандир. Тўғри ва юқори малакали ҳимоя айбсиз одам беҳуда судга берилиши ва ҳукм қилинишининг олдини оладиган кафолат бўлиб ҳисобланади.

Адвокатнинг ишда ютиб чиқиши кўп жиҳатдан турли-туман далил-исботлар орасидан ҳимоясидаги шахсни оқлайдиган ёки айбини енгиллаштирадиган ҳолатларни топа билиши ҳамда ўз ўрнида қўллай олишига боғлиқ. Бунинг учун изланиш, ижодий тафаккур, турли хил иш шарт-шароитларида тўғри йўлни топиш қобилияти зарур.

Принципиаллик, ҳалоллик, ўз ҳимоясидаги шахснинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари бузилишига мурасасизлик адвокат хулқ-атворининг бош хусусиятларидир. У ўз шахсий фикрига эга бўлиши, таассуротларга берилмаслиги, эътиқоди ва нуқтаи назаридан чекинмаслиги лозим.

Одатда, адвокат жиноий ишдаги барча материалларни ўз ҳимоясидаги шахс манфаати нуқтаи назаридан кўриб чиқади. Ҳимоячи орқали жамият гўё

айбланувчига ёрдам қўлини чўзади. Жиноят содир этган шахснинг ижобий фазилатларини кўра олиш, унинг тақдири, келажаги ҳақида қайғуриш адвокат фаолиятининг ижтимоий қиррасини белгилаб беради.

Судда ҳимоячининг реконструктив фаолияти етакчи ўринни эгаллайди. Бу эса ўткир хотирани, чуқур таҳлилий ва синтетик тафаккурни, кенг тасаввурни тақозо этади. Адвокатнинг муомала фаолиятида икки омил муҳимдир:

А) ўз ҳимоясидаги шахс билан психологик контакт ўрнатиш;

Б) суд ҳайъати аъзолари ва суд жараёнининг бошқа қатнашчилари билан психологик алоқа (контакт) ўрнатиш.

Бу ўринда адвокатнинг суд нотиғи сифатидаги қобилияти алоҳида аҳамият касб этади. Ҳимояда судланувчи ва жамият манфаатлари муштараклигини кўрсатиш, моҳият-эътиборига кўра хусусий манфаатни ҳимоя қилиш давомида ҳимоянинг ижтимоий аҳамиятини таъкидлаш адвокат касб-кор маданиятининг муҳим кўринишларидандир.

Фаолияти мобайнида ўзига маълум бўлиб қолган маълумотларни адвокат ҳуқуқий ёрдам кўрсатиши муносабати билан яшириш, бекор этишга ҳақи йўқ. Адвокатлар аҳоли ўртасида ҳуқуқий қонунчиликнинг у ёки бу қоидаларини тушунтира бориб, фуқароларнинг ҳуқуқий онги шаклланишига катта ҳиссаларини қўшадилар, жиноятларнинг олдини олишга ёрдам берадилар.

Жиноятчиликка қарши курашнинг олдинги маррасида бўлган жиноят қидирув бўлими тезкор ходимининг фаолияти қотиллик, ўғирлик, босқинчилик, талончилик каби жиноятларнинг олдини олиш, уларни очиш, тергов қилишдан иборатдир. Унинг фаолияти фавқулодда вазиятларда, асабий ҳолатларда кечиши билан ажралиб туради. Шунинг учун жиноят қидирув бўлинмасидаги ходимнинг иш фаолияти кучли хотирани, сир бой бермаслик, ўзини тута билиш, тез ва

совуққонлик билан қарор чиқариш, ўта ҳушёрлик ва қатъиятни талаб этади.

Жиноят қидирув бўлинмаси ходимларининг турли-туман фаолиятлари икки йўналишда амалга ошади.

Биринчидан, терговчи билан бирга жиноят қидирув бўлинмасининг ходими воқеа юз берган жойга чиқади, кўздан кечириш, тинтув қилиш ва бошқа тергов жараёнларида қатнашади.

Иккинчидан, жиноят қидирув бўлинмаси ходими касб-корига оид метод ва усулларни қўллаб, рақибларнинг ғаразли ниятларини билиб олиш ва уларни рўёбга чиқармасликни таъминлаш чоратадбирларини кўради. Бундай ҳолларда жиноят қидирув бўлинмаси ходими махсус усуллар ёрдамида хавfli жиноятчилар, уларнинг турар жойлари, алоқалари, мақсадлари ҳақида зарур ахборотларни олишга тўғри келади. Кўпчилик ҳолларда бундай фаолиятнинг натижаси сифатида жиноятчилар далилий ашёлар билан тўсатдан қўлга туширилади.

Жиноят қидирув бўлинмаси ходимида кузатиш психологик жараён ва фаолиятнинг шаклларида бири-бирида интеллектуал тафаккурнинг шартларидан бўлган кузатувчанликни, бошқача қилиб айтганда, фаҳм-фаросатни ривожлантиради.

Психологик кузатувчанликнинг муҳим қирраларидан бири -ўзини кузата олиш, хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атворини таҳлил қилиш, ўз хатоларини эътиборга олиш ва уларни вақтида тузатишдан иборат. Жиноят қидирув бўлинмаси ходими фаолиятининг ташкилий томони алоҳида аҳамиятга эга. Ходим интизомли, ўзига талабчан бўлиши, вақтни тўғри режалаштириши, кўнгилли ёрдамчилар ва жамоатчилик меҳнатини ташкил эта олиши, уларнинг ёрдамидан самарали фойдаланиши даркор. Ходим фаолиятининг реконструктив томонидан шундан иборатки, у тахминни яратишда муҳим роль ўйнайди, жиноят кўриниши лавҳасини тиклайди, иш бўйича асосий фаразларни ишлаб чиқади ва қидирув ишларини режалаштиради.

Жиноят қидирув бўлими ходими ақл-идроки, меҳнат фаолияти мобайнида амалий тафаккури тезкорлиги билан ажралиб туради ва тезкор ходим деб номланади.

Унинг тафаккурида таҳлил (анализ) ва умумлаштириш (синтез) бирдай аҳамият касб этиб, ўзаро уйғунликни тақозо этади.

Ходим фаолиятининг аҳамияти шундаки, у жиноятларнинг оддини олишга интилиши, ўз ҳудудда ҳисобда турадиган шахслар томонидан жинойий мақсадларни амалга оширишда ғов бўладиган вазиятни вужудга келтириши лозим. Бунинг учун у одамлар билан тез тил топишиши, лозим пайтда актёрлик қобилиятини намоён этиши, ўзгарувчан шарт-шароитни эътиборга ола билиши, топқирлиги ва иродасига таяниши, қонунлар доирасида ишонтириш ва мажбурлашни қўллай олиши даркор.

Иқтисодий жиноятларга қарши кураш ходимларининг фаолияти юзаки қараганда икир-чикирлардан иборат иш бўлса-да, оғир ва дарҳол кўзга ташланмайдиган меҳнатдир. Бироқ, бу бўлинма ходимларининг халққа ғараз мақсадларда, ўз манфаатларини кўзлаб ўзлаштирилган катта миқдордаги моддий бойликларни қайтаришда тутган ўринлари беқиёсдир. Бошқа турдаги жиноятларда одатда жиноят содир этилгандан сўнг унинг изига тушилса, иқтисодий жиноятларга кураш соҳасида кўз илғамас белгиларни қидириб топиш орқали жиноят иши қўзғатилади.

Иқтисодий жиноятлар бўлинмаларининг ходимлари жиноятчиларга қарши муваффақиятли кураш олиб бориш учун умумий маданият, интеллектуал ва профессионал қобилият соҳасида қонунбузарлардан устун туришлари керак. Мураккаб, исботлаш қийин бўлган давлат ва жамоа мулкани ўзлаштиришда жиноятларни фош этиш улардан бухгалтерия ҳисобини, товаршуносликни, маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясини, қайта ишлашнинг ўзига хос томонларини, маҳсулотни элтиш ва сақлаш қоидалари

ва ҳоказоларни миридан-сиригача билишларини талаб этади.

Ушбу бўлинма ходими учун энг муҳими, одамларнинг феъл-атворини билиш, уларнинг дилига йўл топиш, ҳалол одамни нопок кимсадан ажрата олиш, ўғрилар гуруҳининг мураккаб поғоналарида тўғри йўлни топиш, бу поғоналардаги ожиз бўғинни илғаб, унинг ёрдамида мураккаб жиноятни фош этишдир. Бундай жиноятларни очишда, тергов қилиш жараёнида саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларда жиноят содир этилишига туртки бўлган мотивлар ва шароитларни қидириб топиш муҳимдир.

ҲУҚУҚШУНОСЛИК ФАОЛИЯТИДА ҲИССИЁТЛАРНИ БОШҚАРИШ ПСИХОЛОГИЯСИ

Ҳуқуқшунослик фаолияти ходимлари ўз фаолиятларида кўпинча асабий таранглик ҳолатларини бошдан кечиридилар. Шунинг учун бу соҳа ходимлари ўзларини жисмоний ва руҳий жиҳатдан асраши, қобилиятларини йўқотмаслик учун ҳар қандай шароитда ҳис-туйғуларини жиловлаши, бошқара билиши зарур.

Ҳиссиёт (эмоция – лотинча ҳаяжонланиш, қўзғалиш демақдир) кишининг реал борлиққа нисбатан шахсий муносабатига оид кечинмаларидир. Ҳиссиёт тушунчаси бошдан кечириладиган ҳис-туйғуларнинг аниқ, нисбатан оддий шаклини англатади ва фаолиятни бошқаришда етакчи жараён сифатида намоён бўлиши мумкин.

Ҳис-туйғулар ижобий ва салбий маъно-мазмунга эга бўлади.

Ижобий ҳис-туйғулар қониқиш, қувонч, ҳайрат, шодлик, ғурурланиш, ўзига ишонч, ёқтириш, назокат, муҳаббат, миннатдорлик, хотиржамлик, енгил тортиш ва ҳоказоларни билдиради.

Салбий ҳис-туйғулар сирасига ғам-қайғу, қониқмаслик, зерикиш, ғам-ғусса, ночорлик, хафалик,

хавфсираш, кўрқув, дахшатга тушиш, афсус, қайғуриш, ҳафсаланинг пир бўлиши, ғазаб, нафрат, рашк, шубҳа, уят ва ҳоказолар киради.

Ижобий ҳис-туйғулар асаб тизимига ўз навбатида ижобий таъсир кўрсатиб, организмнинг соғломлашувига сабаб бўлса, салбий ҳис-туйғулар эса унинг ёмонлашувига, хасталанишига олиб келади.

Киши ҳаётида ҳис-туйғуларнинг кайфият, эҳтирос ва аффект сингари кўринишлари мавжуд.

Кайфият – энг муҳим аҳамиятга эга эмоционал ҳолатлардан бўлиб, кечинмаларнинг маълум вақт мобайнида давомийлиги ва ихтиёрсизлигини белгилайди. Ҳуқуқшунос кайфиятини бошқара олиши, зарурат туғилганда эса таъсир ўтказилаётган, мулоқотда бўлинаётган объект (киши)да муайян кайфиятни уйғота билиши лозим.

Кайфият туғдирувчи сабаб ва шарт-шароитлар тўрт гуруҳга бўлинади:

1. Организмдаги жараёнлар (беморлик, чарчок кайфиятни туширади, аксинча тансиҳатлик, тўлақонли уйқу кайфиятни яхшилайти).

2. Ташқи муҳит (ифлослик, шовқин-сурон, димиққан ҳаво, асабни бузадиган товушлар, хонанинг ёқимсиз бўёғи кайфиятга ёмон таъсир қилади. Озодалик, сокинлик, тоза ҳаво, ёқимли мусиқа, хонанинг ёрқин бўёқлари кайфиятни кўтаради).

3. Кишилар ўртасидаги муносабатлар (атрофдаги кишиларнинг хушмуомалалиги, ишончи ва одоби, қўллаб-қувватлаши инсонни тетиклаштиради ва ҳаётга муҳаббатни оширади, қўполлик, бепарқлик, ишончсизлик, беодоблик эса киши кайфиятини бузади).

4. Фикрлаш жараёни (образли тасаввурларда акс этган ижобий ҳис-туйғулар кўтаринки кайфиятни белгилайди, салбий ҳис-туйғулар уйғотувчи образлар, тасаввурлар кайфиятга салбий таъсир қилади).

Эҳтирос муайян фаолият турига кучли интилиш билан боғлиқ давомли ва барқарор эмоционал ҳолатдир.

Фаолият эса ижобий ёки салбий мазмун касб этиши мумкин.

Аффект (*лотинча* *affektus-руҳий ҳаяжон*)-кучли, жўшқин ва нисбатан қисқа муддатли эмоционал кечинмалар тариқасида рўй берадиган психологик ҳолат ҳисобланади.

Ҳуқуқшунос ҳар қандай эҳтиросларга, шарт-шароитларга боғлиқ равишда кайфиятни мослаштириши ва аффект даражасига тушмасликка ҳаракат қилиши лозим.

Ҳуқуқшунос фаолиятида эстетик ҳис-туйғулар катта аҳамият касб этади. Улар муомалада янада яққол намоён бўлиб, суҳбатдошининг эстетик кечинмаларини ҳис этган ва уларга лозим даражада муносабат билдира олган киши одатда, обрў-эътибор ва ҳурматга сазовор бўлади.

Вазиятнинг таъсироти одам организмда кучли ҳаяжонланиш ҳолатини вужудга келтириши ва бу ҳуқуқшунос ишчанлигини ошириши ёки беморлик ҳолатига тушириб қўйиши мумкин. Кўпинча кучли ҳаяжонланиш оқибатида кизининг касалликка дучор бўлиб қолиши эҳтимоли бўлади.

Ҳиссиётларни жиловлай оладиган ҳуқуқшунос хавф-хатар босқичини енгиб ўтиб, стресс омиллари билан фаол кураша олади ва ўзини қўлга ола билади. Ҳиссиётга берилувчи ҳуқуқшуносда хавф-хатар ҳисси қўрқувга айланади ва охир-оқибатда кишини ваҳимага, ҳолсизликка дучор қилади. Кишиларнинг стресс ҳолатларига бардошлилиги икки йўл билан, яъни ҳиссиётларини жиловлашни машқ қилиш ва ўқиб-ўрганиш билан таъминланиши мумкин. Умуман олганда ҳар қандай ноқулай вазият, нохуш ҳолатнинг ўткинчилигини доимо ҳисобга олиш инсоннинг қийинчиликлар олдида доводирамаслиги, хотиржамлигини сақлаши, кайфиятининг кўтаринки бўлишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида иш унумдорлигига ижобий таъсир кўрсатади, жамоа ва оилада соғлом психологик муҳитнинг барқарор

бўлишини таъминлайди.

Инсон ҳис-туйғуларини тарбиялаш фақат фаолият орқалигина амалга оширилиши мумкин. Бунинг учун махсус ишлаб чиқилган тренинг – «ҳис-туйғулар гимнастикаси»дан фойдаланилади. Шунингдек, аутотренинг машқлари ҳам қўлланилиб, муайян самараларга эришиши мумкин. Бу машқнинг асосий қуроли – ўзига айтилган сўз бўлиб, киши ўзини ўзи ишонтириш орқали катта натижаларга эришиши тажрибаларда исботланган.

Мунтазам ва сабот билан ўтказилган машғулотлар орқали асабларни бўшаштириб олса бўлади. Аутотренинг кўникмаларини ҳосил қилган юрист турли вазиятларда ўз истагига кўра нафас олишини секинлаштириши, юрак уришини бир маромга солиши, қон томирларини кенгайтириши ёки торайтириши, жиддий вазият, ҳолатларда совуққонлигича қолиши мумкин. Амалиётчи юрист аутоген машғулотлар ёрдамида орттирган кўникмалари туфайли ўз кучига ишончи мустаҳкамланади, бу эса унинг иродавий барқарорлигини таъминлайди ҳамда доимий ўзгариб турувчи шарт-шароитларга дарҳол мослашиш имконини беради.

ТЕРГОВ ФАОЛИЯТИНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФНОМАСИ

Дастлабки тергов – терговчи топган излар бўйича содир этилган жиноятни қайта тиклашдан иборат бўлиб, у муайян мақсадни кўзлайдиган жараён. Дастлабки терговда идрок этиш жараёни, келиб тушаётган маълумотларнинг мазмун – мундарижаси терговчи истагига тўғри келмаслиги, битта тизимга мос тушавермаслиги мумкин. Маълумотлар ҳажми, уларни қидириб топиш вақти кўп жиҳатдан идрок этилаётган шарт-шароитларга боғлиқдир.

Дастлабки тергов умуман олганда фақат назарий

идрок жараёни бўлмай, аввало амалий фаолиятдир. Қонунчиликда тергов ҳаракатларининг айримлари белгиланибгина қолмасдан, терговнинг бошдан-оёқ тартиби тасдиқлаб қўйилган.

Тергов фаолияти зиммасидаги вазифаларнинг турли-туманлиги жиҳатидан ўзига хос бўлиб, уларни ҳал этиш ҳар хил фазилатлар, кўникмалар, билимларни тақозо этади. Медицина ва педагогика, товаршунослик ва бухгалтерия, транспорт ва психология каби хилма-хил соҳаларга оид махсус билимлар тергов ҳаракатлари муваффақиятини таъминлайди.

Терговчи тактикага оид усулларни, шу жумладан психологик реагентларни қўллашга доир усуллардан фойдаланиши мумкин. Психологик реагентлар улардан фойдаланишнинг асл мақсадига кўра муайян тарзда тизимлаштирилади (мисол учун терговчининг «бехослик» омилини ишга солиши гумонланаётган шахсда худди унинг шериги фош этилгандай таассурот туғдириши мумкин). Айбланувчининг ҳар бир кўргазмасини диққат билан текшириб кўриш, ўз фаолиятини қонун ва ахлоқ нормалари доирасида юритиш терговчига қўйиладиган асосий талаблардандир.

Терговчи тергов бошланишида қарийб ҳеч қандай зарур маълумотларга эга бўлмагани туфайли, муайян даражада чалкаш вазиятларда қарор қабул қилишига тўғри келади. Иш мобайнида терговчининг тафаккури фақат ўз фаолиятини акс эттириб ва йўналтирибгина қолмай, ишнинг барча иштирокчилари ва ишга дахлдор шахсларнинг ақлий (интеллектуал) фаолияти билан қиёсланиб, мувофиқлаштириб борилиши лозим. У ўзи ва ўзгалар учун фикр юритиши, қарор ва хатти-ҳаракатларни олдиндан кўра олиши, уларни йўналтириб туриши ҳамда ана шу барча омилардан келиб чиқиб ўз хулқ-атворини идора этиши зарур. Ушбу жараёнда манфаатлари турли-туман, бир-бирига мос тушмайдиган, баъзан бугунлай қарама-қарши бўлган шахслар: терговчи ва айбланувчи, сўроқ қилувчи ва сўроқ бераётган ҳамда ҳоказолар тўқнаш келадилар.

Тергов жараёнида турли-туман манфаатлараро зиддиятлар ҳамда уларнинг тўқнашуви тергов тактикасига эҳтиёж туғдиради. У психологик жиҳатдан маълум даражада терговчи ва ишда иштирок этаётганлар ақл-идрок, - ирода, характер, ахлоқий тамойилларининг ўзаро кураши тарзида намоён бўлади.

Терговчи хилма-хил мутахассисликларда ишловчи одамлардан маълумот олишига тўғри келади, кишилар кўпинча жараёнлар, ҳолатлар, хусусиятлар ҳақида шундай тушунча ва атамаларни қўллайдиларки, уларни идрок этиш ана шу ихтисосликлар бўйича муайян билимни талаб этади.

Жамланаётган маълумотлар мантиқий таҳлилида хатога йўл қўймаслик учун терговчи мантиқий тафаккур қонуниятлари ва шакл-шамойилларини яхши билиши ва уларга риоя қилиши, маълум фактлар асосида маълумотларга ёндашиши, у ёки бу хулосани чиқараётиб, далил-исботларнинг тўлақонлигини доимо назорат қилиб бориши зарур. Муайян хулосага келишда ҳаёлан жиноят содир этилиш жараёнида ўзини айбланувчи ўрнига қўйиб кўриш, айбланувчининг моддий ва маънавий манфаатдорлиги нуқтаи назаридан фикр юритиш тергов учун айниқса қимматли натижаларни бериши мумкин.

Терговга киришилган иш бўйича бир нечта жиноий ишлар очиш ва зудлик билан тергов ҳаракатларини бошлаш талаб қилинадиган вазият терговчи учун психологик жиҳатдан ўта мураккаб ҳисобланади. Жиноий ишлар бўйича тергов ҳаракатлари ҳамда шахсларни ҳибсда ушлаб туриш муддатлари тугаган вазиятни энг қийин деб ҳисоблаш мумкин. Бундай вазиятларда тўғри қарорлар чиқариш бир қатор фазилатлар ва кўникмалар: ишлар бўйича самарали режа тузиш, ҳис-туйғуларни жиловлаш, ўзгача қилиб айтганда ҳиссий барқарорлик, ўзини уюштира билиш каби сифатларни талаб этади. Терговчининг белгиланган муддатда айбдор шахсларни аниқлаш учун жиноят устида иш олиб бораётган гуруҳга бош бўлиши ва

8. Тинтув ўтказишда қандай техникавий ва бошқа воситаларни олиш керак?

9. Тинтувни қай пайтда ўтказмоқ зарур?

10. У қанча муддатга чўзилиши мумкин?

Ташкилий нуқтаи назардан тинтув кўп табақали фаолият бўлиб, унда иштирок этаётган ходимлараро ҳаракатларни мувофиқлаштириб олиш, умуман ҳар томонлама тайёргарлик ва ишларни режалаштиришни талаб этади. Шунинг учун тинтув қилинажак объектнинг ҳамда тинтув тартибининг лойиҳасини тузиб олиш, унда ҳар бир мансабдор шахснинг вазифаларини белгилаб қўйиш, тергов бўлинмаси билан алоқа йўсинини кўзда тутиш, ҳолислар танлашни аввалдан ўйлаш керак.

Ташкилий ишлар одатда терговчи зиммасига юкланади. У ўз ҳаракатлари ва бошқа иштирокчиларнинг ҳаракатлари аниқлиги, бир-бирини тўлдириши, узлуксизлиги ва самарадорлигини таъминлаши лозим.

Жумладан, терговчи тинтув вақтини тайинлайди, тергов ҳаракати иштирокчиларини жамлайди, зарур техникавий воситаларни тайёрлайди, зарурат туғилганда мутахассисларни жалб этади, тинтув қилинажак жой эгаларининг шахсларини ўрганишни уюштиради, тинтувнинг энг мақбул тактикасини белгилайди.

Тинтув пайтида маълумот олишнинг асосий усулларида бири кузатиш ва унинг натижаларини дарҳол таҳлил қилиш ҳисобланади. Айниқса, тинтув қилинаётган шахс хулқ-атвори жуда кўп нарсаларни айтиб бериши мумкин. Бундай кузатишдан имкони борича тўлароқ ва ҳаққонийроқ натижага эришиш учун бевосита тинтув вазиятида тинтув қилинаётган шахс хулқ-атворининг психологик қонуниятларидан ҳар томонлама бохабар бўлиш зарур.

Нарса ва объектларни кўздан кечириш билан бирга уй ҳайвонлари ва қушларга эътибор қаратиш ҳам муайян натижа бериши мумкин, баъзан уларнинг безовталаниши яширинган одам ёки нарсаларнинг

жойини кўрсатиб беради. Уй ҳайвонларининг кўпчилиги мурда яширинган жой яқинида турганларида қаттиқ безовталанадилар, итлар бегона одам бўлса, хурий бошлайди ва ҳоказо.

Тинтув жараёнида супервайзер (мувофиқлаштириб турувчи киши, мутахассис)нинг иштироки мақсадга мувофиқ бўлади, у изқуварнинг камчилигини тузатиши, сездирмай нимага эътибор бериш зарурлигини кўрсатиши, мисол учун унинг ёнига бориб аввалдан келишиб олинган усудда зарур предметга диққатни жалб этиши (яшиқни буриши, эшиқчани очиши ва ҳоказо) мумкин.

Қидириш ишининг бир хил мароми, диққатни қалғитувчи омиллар аста-секин чарчоқни кучайтириб, диққат-эътиборнинг сусайишига сабаб бўлади. Шунини ва бошқа айрим жиҳатларни эътиборга олиб, тинтув қатнашчиларининг тинтув ҳолатини ўзгартириб туришлари (мисол учун терговчи гумондорнинг шахсий хатларини кўздан кечиришдан, предметлар ва мебель орасидаги махфий жойларни тинтишга ўтиши мумкин) мақсадга мувофиқдир. Тинтув ўтказаетган ходимлар жиноятчилар турли яширин жойларни ҳозирлаётганларида бир қатор психологик омилларни ҳам эътиборга олишларини назардан соқит қилмасликлари керак:

1) Чарчоқ ва автоматизм туфайли текширувчилар диққатининг сусайишини ҳисобга олиш. Шунини ҳисобга олиб, маълум бир ҳужжатни кўпинча китоб жавонининг ўртасидаги китобнинг ичига яшириб қўядилар;

2) жирканишга умид боғлаш (предметни гўнг орасига ёки ҳожатхона тагига кўмиб қўядилар);

3) терговчи томонидан одамгарчилик ва бошқа инсоний туйғуларнинг намоён қилинишини ҳисобга олиш (далилий ашё бўлиши мумкин бўлган нарсани оғир бемор ётган тўшак остига, чақалоқнинг қаравотчасига, яқин қариндошларнинг қабрига яшириш);

4) предметни атайлаб кўзга ташланиб турадиган

жойга ташлаб қўйиш;

5) иккита бир хил яширин туйнук яшаш (бунда жиноятчилар битта бўш туйнук топилганидан кейин, шунақа бошқа туйнукни терговчилар ахтариб кўрмайдилар, деб ҳисоблашади);

6) тинтув пайтида можаро қўзғаш ва можаро пайтида қидириладиган нарсани яширишга улгуришга уриниш мумкин.

Юқорида тилга олинган жами шароитлар чуқур таҳлил қилинганда терговчи тинтув вазифасининг биринчи босқичини тўғри ҳал қилган, фикран тинтув қилинаётган шахснинг хатти-ҳаракатларини башорат қилиш имкониятига эга бўлади.

Тинтув ўтказиш учун турли керакли соҳа мутахассисларини ҳам жалб этиш керак, улар ҳар бир нарсанинг моҳиятини, қўлланиш соҳасини, ундаги нуқсонларни, ўзига хос аломатларини илғаб олишга қодирдирлар.

Тинтув ўтказиш учун хоналарни хонадон эгаси фойдаланиладиган чироқ нуридан ортиқроқ даражада ёритиш, теварак-атрофни яхшироқ идрок қилиш шароитини яратиш мақсадга мувофиқдир. Бу тинтув қилинаётган шахс оддий ёруғликда кўрмай, пайқамай қолган, йўқотишга улгурмаган белги ва изларни топиб олиш имконини яратади.

Кўпчилик пайтларда тинтув қалтис вазиятларда – асабий таранглик, мураккаб психологик муҳит, нафрат, қаҳр-ғазаб қўзғалиб, ҳақоратлашга уриниш ҳоллари кучайган вақтларда ўтади. Тинтув жараёнида можароли вазият туғиладиган бўлса таъсир кўрсатиш методларидан бири – буйруққа бўйсундириш ҳам қўлланиши мумкин. Бу ўша заҳоти тинтув қилинаётганининг хулқи ўзгаришига, организмнинг асаб-гуморал регуляция жараёни ўзгаришига олиб келади.

Терговчининг иккинчи муҳим вазифаси – тинтув жараёнида тинтув ўтказиладиган шахс билан оғзаки муомала (контакт) ўрнатишдан иборат. Тинтув пайтида

тинтув қилинаётган шахсни имкони борича суҳбатга тортиш, у ёки бу предметларнинг зарурати ҳақида саволлар бериш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Унинг сўзлари ички ҳолатини, терговчининг айрим ҳаракатларига ёки сўз бораётган нарсага муносабатини сездириб қўяди. Сўз оҳанги, гапириш услуби кишининг ҳақиқий кечинмалари, муносабати тўғрисида нисбатан кўпроқ маълумотларни бериши мумкин.

Тинтув қилинаётган шахснинг турли хатти-ҳаракатлари: тинтув иштирокчилари диққатини айрим жойлар ва предметлардан чалғитиши, тинтувга ҳалақит бериши ва уни тўхтатиришга уриниши, баъзи нарсаларни олиб қўйиш ёки уларга кишиларни яқинлаштирмасликка интилиши, тинтувнинг бесамаралиги, айрим объектларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқлигига ишонтириши гумонланувчига нисбатан сезгирлик билан муносабатда бўлишни тақозо этади.

Терговчи тинтув мобайнида ахлоқий-этик меъёрлар доирасидан четга чиқмаслиги, бошдан-охиригача хушмуомалалик билан иш кўриши, қўполлик, ҳақорат, қўрқитишга йўл қўймаслиги зарур. Терговчи уйи тинтув қилинаётган шахсга нисбатан нафрат, ғазаб, жирканиш ҳисларини яшира олиши, ўзини тута билиши, айниқса хатти-ҳаракатлари билан оиланинг бошқа аъзолари иззат-нафсига тегмаслиги даркор. Тинтув пайтида ҳужжатларни, тинтув қилинаётган шахснинг шахсий ҳаётига оид гувоҳномаларни, ёзишмалар, суратлар, кундаликларни кўздан кечираётганда айниқса, терговчилик одобига риоя қилиш талаб қилинади.

Психологик характерга эга бўлган муаммолар тинтув бошиданок пайдо бўлиши мумкин, шунинг учун айбланувчи ёки гумонланувчининг уйига киришда шундай усулни қўллаш керакки, қаршилиқ кўрсатиш, жиноят қуролларини, қимматбаҳо буюмларни, муҳим далилий ашёларни яшириш ёки йўқ қилишга имкон қолмасин. Мисол учун, эшик остонасида атайин тўполон чиқариб, уни эшикни очишга қизиқтириш,

айбланувчининг олдига таниши келишидан фойдаланиш, оила аъзолари кун тартибини билган ҳолда улардан бири ишдан қайтиши чоғини мўлжаллаб уйга кириб олиш каби усуллар қўл келиши мумкин. Тинтув қилинадиган шахс, унинг оила аъзолари ва яқинлари, шериклари, бегона кишилар тинтув ўтказилишидан мутлако беҳабар бўлишлари керак.

Тинтув ўтказилаётганда айбланаётган шахснинг маълумоти, маданияти, касби, билимлари, ақл-идроки қобилиятларини эътиборга олиш муҳимдир, бу далилий ашёларни яшириш жойи ва усулини чамалаб олишда катта ёрдам беради. Шунини таъкидлаш керакки, қуролни олиб кўйиш мақсадида ўтказиладиган тинтувда тинтув ўтказаетган кишилар ҳамда шу ердаги бошқа одамларнинг хавфсизлигини таъминлаш энг асосий шартлардан биридир, шунинг учун тергов ҳаракати бошланиши билан шахсий тинтув ўтказилмоғи талаб қилинади. Айбланувчи ва оила аъзоларидан жиноий ишда аҳамият касб этиши мумкин бўлган нарса ва ҳужжатларни топиш мақсадида уларни бошдан-оёқ тинтиб кўришни эса тинтув жараёнининг охирида ўтказган маъқул.

Тинтув мобайнида айбланувчини фош этадиган предметларнинг топилиши уни офир психологик аҳволга солиб қўяди, кўпгина психологик жараёнларни издан чиқариб, содир этилган жиноятга дахлсизлигини тасдиқлашга уринишдан иборат иродавий ҳаракатларини сустлаштиради. Ана шунини ҳисобга олган ҳолда тинтув пайти топилмаган маълумотларни янги ҳолатлар билан мустаҳкамлаб олиш мақсадида тинтувдан кейин дарҳол сўроқ ва юзлаштиришни ўтказмоқ катта самара беради.

Тинтув жойида қатъий интизом ўрнатилиши, асосий ишдан диққатни чалғитувчи ортиқча гап-сўзларга йўл қўйилиши, бекордан-бекорга хонама-хона юриш тақиқланиши зарур.

Тинтув ва ҳибсга олиш бир қатор фарқларига қарамай психологик нуқтаи назардан ўхшаш

жиҳатларга эга.

Уларнинг ўхшашликларидан бири шундаки, ҳар иккала ҳолда ҳам гумонланувчининг шахси ўрганилади, ҳибсга олиш эҳтимоли кўзда тутилган шароит таҳлил қилинади. Ушбу маълумотлар ҳибсга олиш вақти, жойи ва усулини ҳал этиш учун зарур. Шунини унутмаслик керакки, гарчи гумонланувчи ҳар томонлама ижобий хислатлар билан таърифланган бўлса-да, қаршилик, шу жумладан қуроли қаршилик кўрсатиши эҳтимолини назардан соқит қилиб бўлмайди. Ҳибсга олиш чоғида унда қатнашаётган ҳар бир ходимнинг шахсий хавфсизлигига оид чоралар ана шу заруратдан келиб чиқиб таъминланиши зарур.

Ҳибсга олиш чоғида қаршиликка дуч келиш эҳтимоли айниқса, жамиятга, ҳуқуқ-тартибот ходимларига нисбатан душманлик кайфияти зоҳир бўлган рецидивистлар (такрор жиноят содир этувчи хавфли жиноятчилар), ғазабнок, тажовузкор, зўравонликка мойил, психологик номутаносиб, ўта худбин шахсларни қўлга олаётганда кўпроқ учрайди.

Руҳий зўриқиш (стресс) ҳолатларида гумонланувчини ҳибсга олиш муайян даражада унинг ҳиссий-иродавий хусусиятлари эътиборга олинган, режалаштирилади ва амалга оширилади. Гумонланувчининг тажовузкорлиги, ўзини қўлга ололмаслиги, тап тортмаслиги, жазавага тушиши, аффектив тутақишларга мойиллиги каби ҳолатлар унинг қаршилик кўрсатиш эҳтимолини кучайтиради.

Жиноятчи барча имкониятидан маҳрумлиги, атрофдагиларга зиён еткази олмайдиган вазиятдалиги аниқ бўлса, у қўрқув, умидсизлик, нафрат, алкоголь ёки наркотик модда таъсирида ўзини идора эта олмайдиган аҳволда ҳисобланса ҳибсга олишга шошилмаслик керак. Жиноятчи ҳушини йиғиб олишига имконият туғдирган афзалроқ.

Жиноятчини таслим бўлишга кўндириш психологик восита таъсирининг самарали натижасидир. Бироқ бундай ҳолларда фақат жиноятчи шахсиятига хос

психологик хусусиятларини пухта билиш ва улардан оқилона фойдаланишгина музокара чоғида бирон-бир натижа келтириш мумкин. Бундай музокарага унинг кўнглига яқин, у ҳурмат қиладиган, фикрлари билан ҳисоблашадиган кишиларни: ота-онаси, фарзандлари, қариндошлари, дўстларини таклиф қилиш мақсадга мувофиқдир.

ЮЗЛАШТИРИШ ПСИХОЛОГИЯСИ

Юзлаштириш – муқаддам алоҳида-алоҳида сўроқ қилинган шахсларни, уларнинг кўрғазмаларидаги зиддиятлар, ноаниқликларни бартараф этиш мақсадида биргаликда сўроқ қилишдан иборат тергов ҳаракати бўлиб, сўроқ қилинувчилардан тўғри кўрсатма олиш мақсадида ўтказиладиган психологик алоқанинг таркибий қисмидир.

Кўпинча ёлгон кўрғазма бераётган шахсни фош этиш учун муайян тарзда таъсир ўтказиш зарурияти туғилади, юзлаштиришнинг мақсади ҳам ана шу жараёнда ҳақиқатни исботлашдир.

Юзлаштиришда терговчининг роли жудаям мураккаб ва муҳим аҳамият касб этади. У юзлаштиришни ўтказишга шундай тайёргарлик кўриши ва ўтказиши керакки, охир-оқибатда ҳақиқат ёлгон устидан тантана қилсин.

Юзлаштиришда икки гуруҳ омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Биринчидан, юзлаштирилаётган шахслар ижтимоий-психологик хусусиятлари эътиборга олинганда, кўрғазмаларидаги зиддиятларнинг сабабларидан бири – янглиш тасаввурлар бўлиши мумкин, бу ҳолда терговчининг асосий вазифаси уларни кучайтириш эмас, балки бартараф этишдир. Иккинчидан, бундай зиддиятларда юзлаштиришга келтирилганлардан бирининг ёки иккаласининг кўрғазмалари аввал-бошдан оқ уйдирма бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда терговчи ёлгон кўрғазмаларнинг

мотивини билмоғи зарур, улар эса хилма-хил бўлиши мумкин: жиний жавобгарликдан қутулиб қолиш ёки энгилроқ жазо олишга интилиш, шерикларни айтиб қўйишни истамаслик, қариндошлик ҳислари, ўч олишларидан қўрқиш, пулга сотилиш, уят, сохта садоқат туйғуси кабилар шулар жумласидандир.

Юзлаштиришда қатнашаётган шахсларнинг бир-бирларини кўргани кўзлари бўлмаган ҳолатлар кўпинча юзлаштириш мобайнида зиддиятларнинг бош сабабчисига айланади. Бундай ҳолатларда юзлаштиришдаги келишмовчилик умумий муросасиз вазиятнинг давоми бўлиб ҳисобланади. Баъзан юзлаштиришдаги зиддиятлар қатнашчилар эгаллаган мавқелари туфайли юзага келадики, бу вазият кўп жиҳатдан у ёки бу шахс касби, мавқеи, ҳолатига нисбатан муносабат нуқтаи назаридан изоҳланади (милиция ходими ва уй ўғриси, ИПХ нозир ва ҳайдовчи, илгари ихтилофга борган кишилар ўртасидаги юзлаштириш бунга мисол бўла олади).

Юзлаштириш ўтказиладиган вақтни танлашнинг аҳамияти катта. Уни ўтказишда шошқалоқлик қилиб қўйиш ёки ҳаддан зиёд кечикиш тергов самарасига салбий таъсир кўрсатади. Юзлаштириш ўтказишга тайёргарлик савияси алоҳида аҳамиятга эга. Тайёргарликка терговчи ҳамда барча қатнашчиларнинг ташкилий-техникавий ва психологик ҳозирлиги, деб қарамоқ лозим. Терговчи заруратга кўра, юзлаштиришда виждон амри билан қатнашаётган шахснинг кўнглини хотиржам қилиши, жиноятчи томонидан хавф-хатар ёки бошқа қонунга зид ҳаракатларнинг содир этилмаслигига кафолат бериши даркор. Кўргазма бераётган киши сўроқ қилинаётган иккинчи шахсга бирон-бир тарзда психологик тарзда таъсир кўрсатишга уринмаслиги, ёлғон кўргазма бермаслиги, бунга қонун йўли билан чора кўрилиши терговчи томонидан огоҳлантиради.

Юзлаштириш қатнашчилари шартли равишда рост ҳамда ёлғон кўргазма берувчиларга ажратилади.

Юзлаштириш ўтказилгунига қадар одатда терговчи ҳали ҳамма далилларни туплашга улгурмагани туфайли, унинг зиддиятли кўргазма бераётган қатнашчилардан бири рост, иккинчиси ёлғон кўргазма бераётгани ҳақидаги фикри тахминий бўлиб ҳисобланади.

Тергов амалиётининг таҳлили шундан далолат берадики, кўп эпизодли жиноий ишлар бўйича юзлаштиришни ўтказишдан аввал барча материалларни: ҳисоб-китоб ҳужжатлари, суратлар, баённомалардан (протоколлардан) кўчирмалар, далилий ашёлар ва ҳоказоларни тахт қилиб қўйиш катта аҳамиятга эга. Бу материаллар шундай ҳолатга келтирилиб қўйилиши керакки, зарур пайтда терговчи уларни излашга кўп вақт сарфламай, юзлаштириш қатнашчиларига исталган маълумотни тақдим эта олсин.

Юзлаштиришдан аввал терговчининг фикрлари тиниқ, кайфияти яхши, тергов ҳаракатининг ижобий натижасига ишончи комил бўлиши лозим.

Терговчи юзлаштиришда қатнашаётган ҳар бир шахсга унинг шахсиятини ҳар томонлама таҳлил қилиб, қарашларини пухта ўрганиб, жиноий иш таркибидаги барча иш материалларидан келиб чиққан ҳолда юзлаштирилаётган шахс нуқтаи назари сабабларини таҳлил қилишдан ҳосил бўлган тасаввурга таяниб алоҳида индивидуал муносабатда бўлмоғи зарур.

Бирваракайига ёлғон кўргазма бераётган икки жиноятчи (гумондор) ўртасида юзлаштиришни ўтказиш терговчи учун айниқса мураккаб бўлиб, катта масъулиятни талаб қилади. Бироқ бундай юзлаштириш қанчалик таваккалчиликдай бўлиб туюлмасин, уни ўтказишдан воз кечиб бўлмайди, қолаверса, агар терговчи ушбу мураккаб вазиятдан жиноятни очиш учун фойдаланмаса, эртами-кечми гумондор ёки жиноятчиларнинг терговчидан холи гаплашиб, тил бириктириб олишларига имконият туғилиб қолиши мумкин.

Юзлаштириш ҳақиқатни атайлаб, қасддан бузиб кўрсатишга уринган, кўргазмалари ёлғон-яшиқдан

иборат шахсларга нисбатан катта таъсир кучига эга. Юзлаштириш кўпинча уларнинг терговдаги хулқ-атворини кескин ўзгартириб юборадиган ҳал қилувчи босқич ролини ўтайди.

Юзлаштириш одатда терговчининг хизмат хонасида ўтказилади. Сўроқ қилинаётганлар доимо терговчи кўз ўнгида бўлиши, шу тарзда жойлаштирилиши даркор.

Юзлаштиришнинг самараси шундаки, унда «кўзнинг кўзга тушиши» таъсир кучи яширинган бўлади. Юзлаштириш чоғида фақат терговчи қаршисида эмас, балки сўроқ қилинаётган шахс танийдиган яна бир киши қаршисида кўрғазма берилади. Бу юзлаштиришнинг натижасини белгилаб, ишнинг одилона баҳоланишига олиб келади.

ВОҚЕА СОДИР БЎЛГАН ЖОЙНИ КЎЗДАН КЕЧИРИШ ПСИХОЛОГИЯСИ

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш алоҳида тергов ҳаракати бўлиб, жиноят изларини, бошқа далилий ашёларни излаб топиш, воқеа тафсилотини ҳамда ушбу жинойий ишга алоқадор бошқа тафсилотларни аниқлашга қаратилган бўлади. Айни чоғда кўздан кечириш бошқа тергов ҳаракатлари: ҳибсга олиш, далилий ашёни топиш, тергов эксперименти, кўрғазмани воқеа жойида текшириш каби жараёнларнинг таркибий қисми ҳамдир.

Воқеа жойини кўздан кечириш тергов ҳаракатларининг энг муҳим, асосий шартларидан бири бўлиб, ана шу чоғда олинадиган таассуротлар, маълумотларнинг ўрнини бошқа тергов ҳаракатлари ёрдамида тўлдириб бўлмайди. Жиноятчи қўл ва оёқ излари, фойдаланилган қуроли ҳақидаги маълумотлар бунга бир мисолдир.

Воқеа жойидаги таассуротлар терговчиларга тафсилотларни тасаввур қилиш имконини беради. На чизма (схема)лар, на протоколлар, на ҳужжатлар, на суратларнинг таҳлили ўз кўзи билан кўрганидаги

тасаввурнинг ўрнини қоплай олади. Воқеа жойини кўздан кечириш зудлик билан ўтказилмоғи керак. Ҳар қандай ортга суриш шарт-шароитнинг ўзгариши, излар ва далилий ашёларнинг ғойиб бўлиши, ҳодисани кўрган ва гувоҳларнинг муҳим ҳолатларни унутиб қўйишларига олиб келиш эҳтимолини туғдиради. Терговчи кўздан кечиришга киришишдан аввал ташкилий иш: тезкор гуруҳ тузиш, техник воситаларни тайёрлаш ва текшириш, мутахассисларни жалб этиш, воқеа жойини қўриқлаш ва ҳоказолар билан шуғулланади. Тезкор гуруҳлар ваколат доирасининг кенглиги, ҳамжиҳатлиги катта аҳамиятга эга. Тезкор гуруҳни тузаётган чоғда унинг таркибидаги шахслар профессионал ва ҳаётий тажриба, психологик барқарорлик жиҳатидан мутаносиблиги (бирга ишлаш истаги, ҳар қандай вазиятда саботлилик, ҳамжиҳатлик, ўзини идора қила билиш, ўзаро ҳурмат, можароли вазиятларни тез бартараф эта олиш) эътиборга олинishi лозим.

Кўздан кечириш фаолиятининг қидириш элементи – жиноятчининг ҳаракати туфайли воқеа содир бўлган жойдаги ўзгаришларни аниқлаш, қолдирилган излар, далилий ашёларни топишдан иборат. Ташкилий элемент кўздан кечириш пайтида гуруҳга раҳбарликни, ходимларга йўл-йўриқ кўрсатишни билдиради. Далиллаш элементи кўздан кечириш пайтида аниқланган излар, далилий ашёлар, фактларни ҳужжатлаштириш, қайд этиш ва тасдиқлаш демақдир. Терговчи воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш баённомасини, чизмаларини, схемаларини тузади, ўзи ёки мутахассислар сурат, кино ва видеолавҳаларни тасвирга туширади.

Тезкор гуруҳ қатнашчилари ўртасида олиб бориладиган фаолиятларнинг характеридан келиб чиққан ҳолда бажариладиган ишлар (функциялар) аниқ тақсимлаб қўйилиши лозим. Агар терговчи воқеа жойини бевосита кўздан кечириб, далилий ашёларни топиб, натижасини протоколга қайд этса, тезкор ходим

терговчи амри билан жиноятни очишга қаратилган тезкор-қидирув ишлари билан шуғулланади, мутахассис ёки эксперт ва терговчига изларни топиш, акс эттириш ва нусха кўчиришда ёрдам беради.

Бу тадбирлар кўздан кечириш билан бир пайтнинг ўзида ўтказилиши, кейинроқ аслига тўғрилигини текшириб кўриш имкони сақланиши лозим.

Кўздан кечириш мобайнида, маълумотларнинг танқислиги шароитида қийин масалаларни фикран ҳал этишга тўғри келади, терговчи бундай вазиятда қўлга киритилган фактлар, айрим тафсилотларга таянади, ўз билимлари, профессионал ва ҳаётий тажрибасидан кўпинча ҳиссий (интуив) эҳтимоллик ва тахминлар даражасида фойдаланади. Айниқса, кўпинча гувоҳларсиз содир этилган қотиллик жиноятларини очишда терговчининг иши жараёнида ижодий тасаввур ва интуициянинг фойдаси каттадир.

Тергов интуицияси маълумотлар қарийб йўқ бўлган бир вазиятда ижодий вазифани тез ва бевосита ҳал этишга оид тажриба ва билимлардан орттирилган ақл-идрок қобилиятидир. Версиянинг (тахминнинг) текшириб кўрилиши жараёнида дастлабки фараз пуч бўлиб чиқиши мумкин. Бу психологик нуқтаи назардан иккита оқибатни келтириб чиқаради. Аввало етишмаётган маълумотларни қидиришга киришилади. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, янги маълумотлар топилмайди, айти чўғда масаланинг ечими мавжуд фактлар ичида яширинган, деб ўйлашларига асос бўлади. Бундай ҳолларда илгари яратилган тафсилотлар тизимини алоҳида қисмларга ажратиш ҳамда уларнинг ҳар бирини илгари эътиборга олинмаган алоқадорликда қайтадан мушоҳада қилиб кўриш зарур. Иккинчидан, ана шу ҳолатда, объектни янги алоқадорлик занжирида кўриб чиқиш, унинг янги белгиларини очишда тафаккурнинг асосий ҳиссаси кўзга ташланади. Янгича алоқадорликда ўша предметларнинг ўзи янги мазмун касб этади. Бу таҳлил асосида янги тафсилотлар тизими пайдо бўлади, шунингдек бошқа тахминлар туғилади.

Воқеа содир этилган жойни кўздан кечириш самарадорлиги вазифани қуйидаги тартибда ҳал қилинишига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Биринчидан, тергов бошланаётган воқеага оид барча маълумотларни йиғиш керак. Бу босқичда фақат битта тахмин таъсири остидагина маълумот тўплаш билан чекланиб қолмаслик зарур.

Иккинчидан, жамланган ахборотларни таҳлил қилиш ва шу асосда бўлиб ўтган воқеани изоҳлаб берадиган фаразни яратишга уриниш лозим. Учинчи вазифа шуки, илгари сурилган ҳар бир тахмин воқеа юз берган жойдаги барча тафсилотлар билан солиштириш мобайнида ўрганилиши, барча қарама-қаршиликлар ҳолисона инобатга олиниши лозим.

Агар иккинчи босқични ҳал қилиш, яъни биронта ҳам асосланган тахминни илгари суриш имконияти бўлмаса, терговчи шошилганини тан олиши ҳамда биринчи босқич вазифаларини охирига етказиши, маълумотлар тўплаши керак.

Дастлаб илгари сурилган бир неча тахминларда қарама-қаршиликлар юзага чиқса, аввал биринчи, кейин иккинчи босқични ҳал этишга қайтадан киришиш зарур.

Воқеа жойини кўздан кечириш фақат жиноят тафсилотлари ҳақида маълумотлар олишгина эмас, жиноятчи шахсининг кўпгина хусусиятларини (жисмоний, биологик, психологик) билиб олиш имконини беради. Жиноятнинг қай йўсинда содир этилгани, жиноятчининг қай жинсга мансублигини ҳам воқеа жойини кўздан кечириш пайтида тусмоллаб билиш мумкин. Воқеа жойида жиноятчининг ёши, жиноятчиларнинг касб-кори, профессионал малакаси, билим ва кўникмалари кўзгудагидай акс этади (мисол учун слесар сейфни бузишга, электромонтёр огоҳлантирувчи сигнализацияни ўчириб қўйишга устаси фаранг бўлади).

Воқеа жойини кўздан кечириш жараёнида ўтказиладиган психологик таҳлил содир этилган жиноят

мотиви хусусида хулоса чиқариш имконини туғдиради. Жиноят характер чизгилари (очкўзлик, шафқатсизлик), иродавий хусусиятлар (жангарилик, қўрқоқлик)ни акс эттириши мумкин. Воқеа жойидаги тафсилотлар баъзан субъект томонидан жиноят содир этилаётган пайтдаги унинг айрим психологик, хусусан ҳиссий (эмоционал) ҳолатини ҳам намоён этади.

ГУВОҲЛАР ВА ЖАБРЛАНУВЧИЛАРНИ СЎРОҚ ҚИЛИШ ПСИХОЛОГИЯСИ

Гувоҳлар ва жабрланувчиларни сўроқ қилишга тайёргарликнинг психологик жиҳатлари қуйидаги асосий қисмлардан таркиб топади:

- 1) режа тузиш, иш материалларини ўрганиш ва аниқлик киритилиш лозим бўлган масалалар таҳлили;
- 2) сўроқ қилинадиган шахсни ўрганиш;
- 3) муваффақиятли сўроқ учун зарур шароитларни таъминлаш;
- 4) терговчининг хулқ-атвори ва эъзани ҳозирлаши.

Режа сўроқнинг асоси бўлиб ҳисобланади, унда аниқлик киритилиши учун зарур саволлар, уларнинг мазмуни ва тартиби белгилаб қўйилади. Сўроқдан аввал иш материалларини ўрганиш, гувоҳ ёки жабрланувчини сўроқ қилиш чоғида аниқланиши керак бўлган саволлар доираси билан боғлиқ далилларни таҳлил қилиш зарур.

Сўроққа киришишдан аввал гувоҳлар ва жабрланувчилар шахсиятини ўрганиш талаб этилади. Уларнинг таржимаи ҳоли, шахсий-типик ёшлари билан боғлиқ хусусиятлар, психологик ривожланганлик даражаси, касб-кори, қизиқиш доираси, жинойий хатти-ҳаракатга алоқадорлиги ва ҳоказо маълумотлар шулар жумласидандир. Расмий сўроқ олдидан, бевосита танишув чоғида терговчи гумондор, гувоҳ ёки жабрланувчининг ташқи қиёфаси, маданияти, нутқининг аломатлари, психофизиологик таъсирот ва ҳолатлари (хайронлик, лоқайдлик, ҳаяжон, қўрқув,

хотиржамлик, душманлик ва ҳоказо)ни кузатиш орқали уларнинг терговга ёрдам бериш истаги ёки аксинча иложи борича камрок, аҳамиятсиз, ёлғон маълумотлар бериш билан чекланишга интилиши ҳақида муайян тушунча ҳосил қилади. Гувоҳ ёки жабрланувчи шахсиятига оид маълумотлар психологик муомала (контакт) ўрнатиш, сўроқнинг энг мақбул йўсинини (тактикасини) танлашда қўл келади. Гувоҳ ва жабрланувчиларни чақиртириш вақти ва усули, шунингдек тергов ҳаракати ўтказилаётган шароит ва жой алоҳида психологик аҳамиятга эга. Умумий қоидага кўра гувоҳ ва жабрланувчилар имкони борича зудлик билан сўроқ қилинмоғи керак. Бироқ бу ерда ҳам истиснолар мавжуд. Агар жабрланувчи, баъзан эса гувоҳ кўз ўнгида содир этилган жиноят туфайли руҳий ҳаяжонга тушган, асаблари қақшаган, ўзини йўқотиб қўйган бўлса сўроқни кечиктирган маъқул.

Безорилик, босқинчилик, номуста тегиш каби жиний ишларнинг терговда зудлик билан сўроқ қилиш билан бирга жиноятчини қидириб топиш ва ҳибсга олиш учун зарур маълумотлар жамланганидан кейин, гувоҳ ва жабрланувчиларни қайтадан, батафсил сўроқ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Психологик нуқтаи назардан гувоҳ ёки жабрланувчини сўроққа чақиртириш вақтини белгилаётиб, иш манфаатлари билан чақирилаётганларнинг имкониятлари ва манфаатларини уйғунлаштиришга интилиш лозим.

Агар чақирилаётган шахсларнинг кўргазмалари иш учун жуда ҳам аҳамиятли бўлса, уларни чақиртириш учун телефондан фойдаланиш афзалроқдир. Телефон орқали сўзлашув психологик муомала (контакт) ўрнатилишига имкон беради, бундан ташқари сўроққа махсус чақирув қоғози билан ҳам чақиртириш мумкин, улар гувоҳ, жабрланувчининг уйига албатта конвертга солиб жўнатилади.

Жабрланувчи, гувоҳни сўроқ қилишнинг жойини белгилаш ҳам психологик жиҳатдан муҳим аҳамиятга

эга. Мисол учун, жабрланувчи ёки гувоҳлар жиноятга оид муҳим тафсилотларни унутган бўлсалар, уларни воқеа юз берган жойда сўроқ қилиш мақсадга мувофиқ бўлиб ҳисобланади.

Сўроқ жойини танлаётган пайтда одоб-ахлоққа оид мулоҳазаларни ҳам эътибордан соқит қилмаслик керак. Ёши ўтиб қолган ёки бемор кишиларни терговчи ҳузурига чақиртириш тавсия этилмайди. Терговчининг ўзи уларнинг олдига бориши ва ўша жойнинг ўзида сўроқ қилиши керак. Агар бунинг имконияти бўлмаса, ушбу иш бўйича суриштирув олиб борилаётган жойдаги тегишли терговчига шахсни яшаш жойида сўроқ қилишга оид алоҳида топшириқ юбориш лозим. Бемор жабрланувчи ёки гувоҳни фақат врачнинг рухсати билан, у ётган жойда (уйида ёки касалхонада) сўроқ қилиш мумкин.

Сўроқ кутилган натижани бериши кўп жиҳатдан ўтказилаётган шароитига боғлиқ. Битта иш бўйича чақирилган гувоҳлар алоҳида-алоҳида, бошқа гувоҳларсиз сўроқ қилинади. Айни чоғда терговчи битта иш бўйича гувоҳлар биғ-бирлари билан келишиб олмасликлари учун тегишли чораларини кўриши зарур. Бутун сўроқ мобайнида терговчи, айбланувчи, гувоҳ ёки жабрланувчини ҳеч нарса чалғитмаслиги, телефон кўнғироқлари, кириб-чиқаётган ходимларнинг гап-сўзлари терговчига халақит бермаслиги муҳимдир. Эътиқодли (принципиал), адолатпарвар, ҳалол, ва одобли терговчи сўроқ қилаётган кишининг ҳурматини қозонади, унда ростмана кўрғазмалар билан терговчига ёрдам бериш истагини уйғотади. Сўроқ қилинаётган шахснинг кўнглига индивидуал-психологик нуқтаи назардан йўл топиш терговчининг энг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади. Бунинг учун терговчи сўроқ қилинаётган кишининг ёши, манфаатлари, жинси, маълумоти, турмуш тажрибаси, маданиятлилик даражаси, эътиқодлари, сўроқ пайтидаги психик кечинмаларини эътиборга олиб, ўзаро ишонч вазиятини туғдиришга интилиши лозим. Терговчининг ташқи

кўриниши, яхши хулқ-атвори, саришталиги, киришимлилиги, одамгарчилиги, диққат-эътиборлилиги, хушмуомалалиги ҳамоҳанг равишда сўроқ қилинаётган шахсда ишонч ва муомалага ҳозирлик кайфиятини уйғотади.

Сўроқнинг дастлабки, кириш қисмида терговчи сўроқ қилинаётгандан асосан таржимаи ҳоли, яшаш ва ишлаш жойи каби маълумотларни (анкета маълумотларини) олади. Моҳият-эътиборига кўра бу савол-жавоблар суҳбатдошларнинг бир-бирига нисбатан бундан кейинги муносабатларини белгилаб беради.

Сўроқнинг иккинчи босқичи психологик муомала (контакт) ўрнатишни тақозо этади, бунда сўроқ қилинаётганнинг ҳозиржавоблиги, росмана кўргазма беришга шайлангани тушунилади. Бу босқичда сўроқ суҳбатнинг мароми, оҳанги, эмоционал даражаси, суҳбатдошларнинг кечинмалари ва бир-бирларини ишонтириш учун келтириладиган, ўзларининг ҳақликларини таъкидлайдиган далил-исботлар ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Жабрланувчи ва гувоҳларнинг ижтимоий-психологик фазилатларига таъсир ўтказиш орқали психологик мулоқот (контакт) ўрнатилиши мумкин. Баъзан терговчи ўзига ишонч уйғотиш, жабрланувчи ва гувоҳларда суҳбатлашишга иштиёқ туғдириш, ўзи билан уларнинг майл-эҳтиёжлари, қизиқиш доиралари ўртасида умумийликни намоён қилиш орқали психологик контакт ўрнатишга эришади.

Терговчи гувоҳ ва жабрланувчиларнинг кўргазмаларига хайрихоҳлик ва ишонч билан муносабатда бўлиши шарт. У томондан қўполлик, истеҳзо, назар-писанд қилмаслик, ишончсизлик, шошқалоқлик, эътиборсизлик каби муомала кўринишларига йўл қўйилиши тергов самарасига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Сўроқ қилинаётган киши воқеа тафсилотларини ўз билганича сўзлаб берганидан кейин, терговчи унинг

терговни қизиқтираётган ҳолатларни тилга олмаётгани ёки мавзудан четга чиқиб кетаётганини пайқаса, қўшимча, аниқлик киритувчи саволларни беради.

Жиноий ишлар тергов қилинаётганда кўпинча жабрланувчи, гувоҳларни тергов қилаётиб улар айтиб бераётган воқеа содир бўлган аниқ вақтни тасдиқлаб олиш зарурияти туғилади. Терговчи сўроқ қилинаётган кишининг эсига туширувчи мулоҳазаси билан унга ёрдамлашиши мумкин. Ана шу мақсадда хронометраж усули ҳам қўлланади. Муқаддима тарзида гувоҳ ёки жабрланувчи учун хотирасидан ўчмайдиган биронта сана, воқеа эслатилади, сўнгра терговчи ўша куни унинг яна нималар билан шуғуллангани, фаолиятининг мароми, муддатлари билан қизиқиб, шу орқали ўша кунни терговни қизиқтираётган дақиқаларгача вақт жадвалига солади.

Сўроқнинг яқуний босқичида терговчи турлича воситалар: қўлёзма, машинка ёки компьютер ёзуви, аудио, видео ёзув билан сўроқ жараёнида олинган маълумотларни қайд этиб, сўроқ қилинаётган кишига ёзма равишда топширади, у танишиб чиқиб, ўз имзоси билан баённома (протокол)даги маълумотларнинг аслига тўғрилигини тасдиқлайди.

Сўроқ мобайнида сўроқ қилинаётган кишининг кечинмаларини аниқлаб олиш мақсадида уни диққат билан кузатиш лозим, негаки унинг ички кечинмалари ташқи қиёфасида, хулқ-атворида, эшитган маълумотларни қандай қабул қилишида, нутқининг хусусиятлари (маромида, мазмунига кўра боғлиқлиги, такрорлар, узук-юлуқлиги ва ҳоказо)да яққол кўзга ташланади. Мисол учун, рангнинг оқариши ёки қизариши, нутқ тезлиги ва маромининг ўзгариши, дудуқланиш, қалтираш, тўхтамай гапириш, чала-чулпа сўзлаш, овозни баландлатиш ёки хахолай бошлаш, нафас олишининг тезлашиши ёки секинлашиши қаттиқ ҳаяжонланишдан далолат беради. Бундай психологик кечинмаларни қайд этиш сўроқ бераётган киши қай пайтда рост, қай пайтда ёлгон аралаштириб ёки

фактларни бўрттириб гапираётганини аниқлаб олишга кўмаклашади.

ГУМОНДОР ВА АЙБЛАНУВЧИНИ СЎРОҚ ҚИЛИШ ПСИХОЛОГИЯСИ

Суд ҳукми билан айби тасдиқлангунига қадар (айбсизлик презумпциясига кўра) гумондор ва айбланувчи жиноятчи бўлиб ҳисобланмайди. Бирон бир жиноятда айбланаётган ёки гумонланаётган одам жиноятчи бўлиб чиқмаслиги ҳам мумкин. Гумондорга нисбатан айбланувчи одатда, жинойий иш ҳолати, тергов эга бўлган далил ва исботлар мазмунидан кўпроқ огоҳ бўлади. Бироқ дастлабки тергов пайтида гумондорда ҳам айбланувчида ҳам ўхшаш психологик жараёнлар, ҳолатлар, ҳаяжон кузатилади, бунинг оқибатида ўзига хос хулқ-атвор намоён бўлади. Кўрқув ҳисси одатда жинойий жавобгарликка жалб этилгунга қадар ҳақиқатдан ҳам жиноят содир этган шахсда юзага қалқиб чиқади.

Жамоатчилик назорати, теварак-атрофдагиларнинг муносабати, эътирофлари ва мулоҳазаларига ҳатто жамиятга эътиқоди зид, беқарор кимсалар ҳам бефарқ қарамайди. Эл-юрт назаридан қолиш кучли мотив бўлиб, кўп жиҳатдан айбланувчининг хулқи-атворини идора қилади. Сўроқда айбланувчи дилини руҳий тушкунлик ҳисси қамраб олган бўлиши, бўлган воқеани қариндошлари, яқин кишилари, дўстлари, ҳамкасблари, кўни-қўшнилари эшитишини ўйлаб изтироб чекиши мумкин. Бундай мотивни пайқаган терговчи сўроқ қилинаётган шахсга росмана ва тўлиқ кўргазма бериши зарурлигини уқтира олиши лозим. Фақат мана шу ҳолатгина яқин кишилари уни маълум маънода тушунишлари мумкинлигига ишонтириши зарур.

Терговчи баъзан бошқа одамларнинг фикри билан мутлақо ҳисоблашмайдиган айбланувчилар (кўпроқ рецидивистлар) билан юзма-юз келишига тўғри келади. Улар айбсизлик презумпцияси тушунчасига қаттиқ

ёпишиб олиб, «қўлга тушмаган ўғри эмас» «ҳали айбни исботлаш керак» ва ҳоказо қоидаларни пеш қиладилар.

Айбланувчи хулқ-атворини озодликдан маҳрум бўлиш, одатдаги турмуш тарзидан айрилиб қолиш, жиноятчи маҳкумлар орасига тушиб қолишдан қурқув ҳисси туғдирадиган кучли психологик тушкунлик натижасида шаклланадиган мотив ҳам идора қилиши мумкин. Бундай ҳиссиётлар айниқса, биринчи марта жиноят содир этган шахсларга хосдир, улар жинойий жавобгарлик мазмунидан беҳабар бўлганлари туфайли ўта тушкун кайфият гирдобида қоладилар. Баъзи бундай вазиятларда айбланувчи айбига иқрор бўлмаса, ёлгон кўргазма берса, ҳибсга олиниш, қамоққа тушиш, озодликдан маҳрум этилиш ҳукмидан қутулиб қолишига умид боғлайди. Шунга мувофиқ туғиладиган психологик ҳолат, нуқтаи назарни терговчи бартараф этиши талаб қилинади. Бунинг учун айбланувчига унинг иқрорлигига ҳожат йўқлиги, далил-исботлар йиғиндиси айбни бўйинга қўйишда ҳал қилувчи аҳамиятга эгаллиги, шунингдек айбига тўлиқ иқрор бўлиш, жиноятни охишга кўмаклашиш суд учун айбни юмшатадиган ҳолат эканлигини тушунтириш зарур.

Уюшган жинойий гуруҳ таркибида содир этилган жиноятда айбланаётган шахс шерикларига ҳар хил муносабатда бўлади. Ўзига ҳомийлик қилиб, қўллаб-қувватлаб юрган шахснинг тағин ёрдам бериши, қўллаб-қувватлашидан умидвор бўлиб, унинг жиноятга тааллуқлилигини яширишга уринади. Тергов жараёнида, бир-биридан ажратиб қўйилган жинойий гуруҳ аъзолари ўртасидаги юқорида қайд этилган ҳолатга асосланувчи муносабатлар аҳамиятини йўқотиб боради. Айбланувчида ўзини жинойий гуруҳга қўшиб олган кимсаларга нисбатан нафрат уйғониб, кучайиб боради. Терговчи айбланувчининг ана шундай психологик ҳолатидан оқилона фойдаланиши даркор, унга жинойий гуруҳда ҳукм сурган муносабатларнинг асл моҳиятини, жиноятчилар ўртасидаги «садоқатлилик» ҳисси уйдирмадан бошқа нарса эмаслигини мантиқан далиллаб

бериши керак.

Кўпинча гумондор терговчи қандай далилларга эгалиги, унга нисбатан қандай эҳтиёт чораси қўлланиши, тергов ҳаракатлари қай тартибда ўтказилишдан беҳабар бўлади. Бундай мавҳумлик, муаллақлик далилий ва психологик методларни қўллашнинг шарт-шароитларидан бўлиб ҳисобланади. Бироқ бунда ахлоқий ва маънавий меъёрлар ҳамда тамойилларнинг бузилишига йўл қўйиб бўлмайди.

Одамнинг хулқ-атвори кўп жиҳатдан маълум бир пайтда бош миянинг катта ярим шарлари қобиғидаги ҳар қандай таъсиротга ўта кўзғалувчан бўлган ҳамда бошқа асаб марказлари фаолиятига тормозлантирувчи таъсир кўрсата оладиган ҳукмрон кўзғатиш ўчоғи (доминанта)нинг кучига боғлиқ бўлади. Инсонда одатда доминанта ҳаётининг муайян даражадаги жиддий палласида юз берган воқеа учун қайғуриши, қаттиқ ҳаяжонланиши, кўрқув, умидсизлик ҳисларига берилиш туфайли туғилади.

Доминанта таъсири остида жиноятчи гўё унинг хавфсизлигини таъминлайдиган, фош этилишидан сақлайдиган ҳамда кейинги жазодан асраб қоладиган (кўпинча пала-партиш) хатти-ҳаракатларни амалга оширишга киришади. Унинг фаолияти ўзига хос ҳимояланиш тусини олади. Бироқ унинг айнан ана шу хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимларининг эътиборини тортади, уни содир этилган жиноятга алоқадор, деб тахмин қилишлари учун асос бўлади. Бундай хатти-ҳаракатлар «хулқ-атвор далили» деб номланади.

Хулқ-атвор далиллари хилма-хил кўринишда бўлади. Улар орасида энг кўп учрайдиганлари чалғитувчи саҳналар, ёлғон (алиби) тасдиқ яратиш ва сохта мантиқий жавобларни тайёрлаб қўйишдир. Терговчини жиноят қидирув жараёнининг эътиборини тортадиган сохта изга солиб юборишга уриниш, жиноятчи шахси, жиноят мотиви тўғрисида уйдирма миш-мишлар тарқатиш, теварак-атрофдагиларни

жиноятга алоқаси йўқлигига ишонтириш мақсадида намоийшкорона хулқ-атвор йўлига кириш, исбот талаб қилмайдиган далилларни келтириш («кўрмадим», «эшитмадим» ва ҳоказо) хулқ-атвор далилларига мисол бўла олади.

Жиноятчиларнинг жиноят содир этилгандан кейин хулқ-атворлари одатдагидан ўзгариб кетади: терговчи билан келишишга, уни гапга кўндиришга уринадилар, жабрланувчи ёки гувоҳларни сотиб олмоқчи бўладилар, ёлғон кўргазма беришдан қайтмайдиган шахсларни излай бошлайдилар, жиноят содир этилган жойга баъзан бир неча марта борадилар. Фақат айбдор билиши мумкин бўлган икир-чикирлардан бохабарлик уларга нисбатан шубҳа уйғотиши лозим.

Сўроқ қилинаётган кишининг шахсиятини тадқиқ этишда, у билан мулоқотга киришишда терговчи ижобий фазилатларга, бошқача қилиб айтганда ушбу шахснинг ижтимоий аҳамиятга молик мавқеига алоҳида урғу бериши керак. Терговчи сўроқ қилинаётган киши шахсиятининг қусурлари, камчиликларини яхши билса-да, уларни таъкидлаш мақсадга мувофиқ эмас, зеро ўзаро психологик контакт ўрнатиш ва ахлоқ (этика) ҳамда тактика нуқтаи назаридан бунга йўл қўйиб бўлмайди.

Юқорида биз сўроқ жараёнида юз бериши мумкин бўлган муросасиз вазиятларни кўриб чиқдик. Энди ушбу жараённинг ҳолисона аниқланган фактларни тан олиш, рост кўргазмалар беришга ҳозирлик билан ажралиб турадиган муросали вазиятларини таҳлил қиламиз.

Амалиётда кўпинча айбланувчи ўзига қарши ёлғон кўргазма берган ҳолатларда тергов боши берк кўчага кириб қолиши ёки нотўғри хулоса чиқаришга олиб келиши мумкин. Агар айбланувчи гашқи таассурот ва таъсиротларга бериладиган, ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилишдан ожиз, иродасиз, психик ҳаяжонланишга бардошсизлиги билан ажралиб турса, ўзига қарши кўргазмалар бериш эҳтимоли ортади. Бунинг энг

тарқалган мотиви ҳақиқий айбдорни кўргазма беришдан халос қилишга уринишдир (яқин қариндошлик таъсирида ёки бошқа ҳиссиётлар остида). Айни чоғда муайян гуруҳ манфаатларини кўзлаб ёхуд кўрқув натижасида ҳамда ўзи ипсиз боғланиб қолган бирон-бир манфаатдор шахснинг таъсири остида қисман ёки ҳамма айбни ўзининг бўйнига олиш мумкин.

Агар сўроқ қилинувчи иш бўйича аниқ-равшан маълумотларни атайлаб яшираётган ёки очикдан-очик ёлғон сўзлаётган бўлса, терговчи унга нисбатан фош этиш методини қўллаши мумкин. Сўроқ қилинувчининг бирон бир фактни яшираётгани ёки очикдан-очик ёлғон сўзлаётганини фош этиш тасдиқлаётган гаплари пучлиги, иш бўйича аниқланган фактларга тамоман зидлиги, ёлғонлигини исботлаб бериш демакдир.

Бунга далилларни намоиш этиш, зиддиятларни кўрсатиш, мантиқий далилларни қўллаш орқали эришилади. Терговчининг қўлида мавжуд бўлган айбланувчига таъсир ўтказишнинг барча қонуний методлари ва имкониятларини санаб чиқишнинг имкони йўқ. Фақат шуни қайд этиш керакки, терговчининг кўрқитиш, жисмоний тазйиқ ўтказиш, инсоний ғурурни поймол қилиш, асосиз ваъдалар бериш, алдаш ва шу каби «усуллар»ни қўллаши (собик СССР Бош прокурори Вишинский назариясига мос ҳолда иш олиб бориши) тақиқланади. Юридик психологиянинг фан сифатидаги вазифаси терговчиларнинг ижодий изланишлари самараларини назарий асослаб беришдан иборатдир.

ТЕРГОВ ЭКСПЕРИМЕНТИ ВА СУД ЭКСПЕРТИЗАЛАРИНИ ТАЙИНЛАШ

Тергов эксперименти алоҳида процессуал ҳаракат бўлиб, мавжуд фактларни текшириш ва янги далиллар олиш мақсадида ўтказилади. Унинг мазмуни муайян шароитда ва маълум вазиятларда бирон-бир воқеа-

ҳодисанинг тафсилотларини аниқлаш мақсадида турли тажрибалар ўтказишдан иборатдир. Тергов эксперименти унинг қатнашчиларига психологик таъсир ўтказишнинг кучли воситаси бўлиб ҳисобланади. Унинг натижалари муайян ҳодисанинг юз бериши мумкинлиги ёки мумкин эмаслигидан далолат беради.

Эксперимент қатнашчилари, яъни уни ўтказувчиларни тўғри танлаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Уларни ўтказишда одатда кенг доирадаги шахслар жалб этилади. Экспериментда терговчи ва ҳолислардан ташқари айбланувчи, жабрланувчи, турли соҳалар бўйича илм-фан мутахассислари, шунингдек, у ёки бу тажрибани ўтказишни таъминлайдиган техник ходимлар иштирок этишлари мумкин.

Эксперимент жараёнида жиноят кўриниши, саҳнасининг айнан қайтарилиши тайёргарлик ва ўтказиш пайтида қатнашчилардан биронтасининг инсонийлик шаънига, гурурига таъсир этувчи ва поймол этувчи, шунингдек ҳаётлари ва соғликларига хавф солувчи хатти-ҳаракатларга олиб келмаслиги зарур. Масалан, номусга тегишга оид жиноий иш бўйича жабрланувчи иштирокидаги тергов эксперименти ўтказилмайди.

Тергов экспериментини ўтказиш учун бир қатор шарт-шароитларни ҳисобга олиш ва уларни яратиш талаб этилади. Хусусан текшириб кўрилаётган хатти-ҳаракатлар ёки воқеа-ҳодисаларга имкони борича ўхшаш моддий шарт-шароитнинг мавжуд бўлиши, субъектив психофизиологик омиллар такрорланиши, моделлаштирилган тажриба ҳолатларининг қайтарилиши мақсадга мувофиқдир.

Айрим ҳолларда айбланувчи, баъзан эса жабрланувчи ҳам муайян томондан манфаатдор бўлганликлари учун тергов экспериментида қатнашишга розилик билдирадилар-у, воқеа-ҳодиса тўғрисида нотўғри қўрсатма беришга ёки чалғитишга ҳаракат қиладилар. Бундай пайтларда тергов эксперименти натижалари ўта ҳушёрлик билан баҳоланиши лозим.

Экперимент пайтида қатнашчилар мураккаб психологик ҳолатда бўладилар, бу уларнинг хатти-ҳаракатлари, нутқлари, ўзларини тутишларига сезиларли даражада таъсир ўтказиши. Эксперимент жараёнининг шарт-шароитлари, вазият, атрофда йиғилганлар таъсири натижасида баъзан эксперимент иштирокчилари воқеа содир бўлган пайтдаги ҳиссиётларни бошдан кечиришади ёки аксинча талмовсираб, довдираб қолишади.

Тергов экспериментининг бош мақсади - тажриба ўтказиш ва олинган натижаларни ҳаққоний баҳолашдан иборат. Эксперимент жараёнида терговчининг зиммасига тажриба ўтказишни уюштириш, назорат қилиб туриш, унинг қандай ўтаётганини қайд этиб бориш, олинган натижаларни баҳолаш юклатилади. Терговчи тажрибаларнинг сонини, такрорийлигини белгилайди. Тажрибаларнинг кўп маротабалиги тергов экспериментининг асосий талабларидандир. Иккинчи талаб - тажриба шаклининг янгилашиши, яъни такрорланаётган кейинги ҳар бир тажриба биринчисидан бирмунча ўзгартирилган шароитларда ўтказилиши. Ўзгартирилган тарздаги тажрибалар ўрганилаётган объект ёки субъект ҳақида тўлароқ маълумот бериб боради.

Қонунга кўра қуйидаги ҳолатларда суд экспертизалари тайинланади:

- 1) ўлимнинг сабаблари ва тан жароҳатларининг характерини аниқлаш учун;
- 2) гумондор ёки айбланувчиларнинг жиноят содир этилган пайтда ўз хатти-ҳаракатлари учун жавоб бера олиш-олмаслиги ёки идора қила олиш-олмаслигига, аниқроғи руҳий соғломлигига шубҳа туғилган кезларда уларнинг психик ҳолатларини аниқлаш учун;
- 3) гувоҳ ёки жабрланувчининг ишга алоқадор шарт-шароитларни адекват идрок қилиш ҳамда тўғри кўргазма бериш қобилиятларига шубҳа туғилган

пайтларда, уларнинг психик ва жисмоний соғломлигини аниқлаш учун;

4) иш учун аҳамиятли бўлган, лекин тегишли ҳужжатлар бўлмаган ҳолларда айбланувчи, гумондор ва жабрланувчининг неча ёшга кирганини аниқлаш учун.

Қонунда суд-медицина, суд-психиатрик, суд-психологик ёки комплекс турдаги экспертизаларни тегишли мутахассислар- врач, психолог, психиатрлар таклиф қилиниб, улар иштирокида ўтказилиши белгилаб қўйилган.

Кўпчилик ҳолларда экспертиза ўтказиш зарурияти терговчининг ихтиёри билан ҳал этилади. Бунга сабаб мазкур масалани ҳал қилиш унинг ваколатига киришидир.

Суд экспертизаларини тайинлаш ва уни ўтказиш чоғида терговчи ва эксперт ўртасидаги субъектив, психологик муносабат экспертиза натижасига сезиларли таъсир кўрсатади. Шу сабабли уларнинг муносабатлари ўзаро ҳурмат, ҳамкорлик ва ишонч асосида қурилмоғи лозим. Агар давлат экспертиза муассасаси ҳудудиде зарур бўлган экспертизани ўтказиш имкони бўлмаса, бундай пайтда терговчининг ўзи ана шундай муассаса ва экспертни танлашда унинг савияси, ҳолислиги, иш натижасидан манфаатдор эмаслиги ҳолатларини ҳисобга олиши лозим.

Суд экспертизалари амалиётининг кўрсатишича, экспертиза натижасига қуйидаги ҳолатлар таъсир ўтказиши мумкин:

1. Экспертга четдан кимдир нуқтаи назарини ўтказиши;
2. Хизмат лавозимидан фойдаланиб, психологик тазйиқ ўтказиш;
3. Экспертга моддий манфаатдорликни таклиф этиш орқали таъсир ўтказиш;
4. Экспертиза тадқиқотлари муддагини қисқартиришни, тадқиқотнинг соддароқ метод ва турини қўллашни талаб қилиш ва ҳоказо.

Тергов амалиётининг кўрсатишича, асосан

шахснинг ҳаёти, эрки, шаънига нисбатан, мулкка, жамоат тартибига, жамоат хавфсизлигига, аҳоли соғлиғига қарши, шунингдек, вояга етмаганлар содир этган жиноятлар бўйича суд-экспертизалари ўтказиш зарурати туғилади.

Диагностикага оид экспериментларни психолог иштироки ва унинг маслаҳатлари ёрдамида ўтказган маъқул, у тажрибаларнинг натижасига сезиларли таъсир кўрсатувчи хилма-хил психик ҳолатларни ҳисобга олишда терговчига катта ёрдам беради.

СУД-ПСИХОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИНИ ТАШКИЛЛАШТИРИШ ВА ЎТКАЗИШ

Суд-психологик экспертизаси Ўзбекистон ЖПКнинг тегишли моддасига биноан терговчи томонидан чиқарилган қарорга кўра тайинланади. Судда эса кўрилаётган ишда психологик мазмундаги вазиятларнинг мавжудлиги ҳақида ва уларнинг тергов жараёнида ўз ечимини топмаганлигига шубҳа туғилган ҳолатларда судья томонидан чиқарилган қарорга биноан суд-психологик экспертизаси тайинланади. Бу ҳилдаги процессуал ҳужжатларда экспертизадан ўтказилиши лозим бўлган шахс, унинг содир этган жинойи хатти-ҳаракати ҳақидаги қисқача баённома ҳамда ушбу содир этилган жинойи хатти-ҳаракатда психологик мазмундаги ҳолатларнинг мавжудлигига асосланиб, суд-психологик экспертизасини тайинлаш зарурлиги тўғрисидаги фикр акс этган бўлиши лозим. Шунингдек, ушбу ҳужжатда эксперт аниқланиб, унинг олдига ҳал қилиниши лозим бўлган саволлар қўйилиши керак.

Жиноят процессуал қонун талабларига кўра терговчи тайинланган барча экспертизаларда, жумладан суд-психологик экспертизаси ўтказиш жараёнида ҳам қатнашиш ҳуқуқига эга. Бироқ қонунни инкор қилмаган ҳолда, бизнинг назаримизда, терговчининг суд-психологик экспертизасида қатнаш шини ҳар доим ҳам

мақсадга мувофиқ деб бўлмайди. Чунки, айрим ҳолларда психологик эксперимент ўтказиш жараёнида терговчининг қатнашиши синалувчи учун тескари таъсир қилиши, яъни унинг кўнглидаги фикр-мулоҳазаларини очик-ойдин айта олмаслигига олиб келиши мумкин. Шунингдек, айбланувчи ўз жиноятини тергов жараёнида тан олмаган бўлса, психологик экспертиза жараёнида жиноятни содир этганлигини бўйнига олиши мумкин. Бундай вазиятда эксперт айбланувчининг жиноятни содир этганлигини тан олганлигини таъкидлаб, жиноятнинг содир этилиш ҳолатларини экспертиза ҳулосасида кўрсатиши мақсадга мувофиқ. Бизнинг назаримизда, психологик экспертизанинг бундай вазиятларни ёритиб бериши кўрилатган ишнинг муваффақиятига ижобий таъсир кўрсатади. Бироқ, унутмаслик керакки, психологик эксперт ушбу ҳулосаларни фақат ўрганилаётган айбланувчига нисбатангина бериши зарур. Агарда экспертиза учун қўшимча маълумотлар олиниши лозим бўлса, эксперт-психолог бошқа мутахассисларни ҳам экспертизага таклиф қилиш ҳуқуқига эгадир.

Суд фаолиятида суд-психологик экспертизасини тайинлаш ва уни ўтказиш дастлабки тергов жараёнига нисбатан бир мунча фарқли хусусиятларга эгадир.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Жиноят процессуал кодексида экспертларни судга чақириш тартиби бўйича муайян аниқ кўрсатмалар мавжуд эмас. Айрим судьялар экспертлар ишлаётган ташкилот ёки муассаса раҳбарига чақирув қоғозини жўнатиш билан чекланадилар. Бизнинг назаримизда, экспертларни суд ишига жалб қилиш бўйича ҳуқуқий кўрсатмалар ишлаб чиқилиши ва экспертларнинг хизмат ҳақи сифатидаги моддий манфаатдорлиги белгиланиши ҳар томонлама мақсадга мувофиқдир.

Кузатувларимизга қараганда, экспертларнинг хизмат ҳақи белгиланмаганлиги, моддий манфаатдорлиги кўрсатилмаганлиги учун уларни экспертиза ўтказишга

жалб қилиш кўпинча бироз қийинчилик билан амалга оширилмоқда.

Юқорида таъкидланганидек, судда суд-психологик экспертизасини ўтказиш дастлабки тергов жараёнида ўтказиладиган психологик экспертизага қараганда бир қатор ўзига хосликларга эгадир. Хусусан судда эксперт-психолог жиноят ишига тааллуқли бўлган ҳолатлар бўйича, айбланувчининг жиноятни содир этганлигини исботлаш жараёнида, уни сўроқ қилишда ва ҳоказоларда бевосита иштирокчи сифатида қатнашади.

У психологик тадқиқот жараёнига зарур бошқа кишиларни таклиф этиши ва иш юзасидан янги далилий кўрсатмаларни талаб қилиши ҳам мумкин.

Суд жараёнидаги психологик экспертизанинг ўзига хос қийинчилик туғдирадиган томонларидан бири судда вақтнинг чегараланганлигидир. Психологик экспертиза ўтказиш, маълумки, методика танлаш, уни ўтказиш, қайта ишлаш ва хулосалар қилишдек бир қатор жараёнларни уз ичига олади. Бу эса уз навбатида маълум вақтни талаб қилади. Шунинг учун эксперт-психолог суддан бироз танаффус (бир неча соат) сўраши мумкин. Суд-психологик экспертизасини тайинлашдаги муҳим жиҳатлардан бири эксперт танлашдир. Шунинг учун биз қуйида психолог экспертлар танлаш масаласи бўйича батафсил фикр юритиб ўтмоқчимиз.

1. Эксперт комиссияси таркиби камида учта мутахассисдан иборат бўлиши лозим. Чунки, мутахассислар ҳамкор ва ҳамфикр бўлиб биргаликда ишлашади, бунинг натижасида экспертизадаги хатоликларнинг олди олинади.

2. Психологик экспертиза ўтказишга 5 йилдан кам бўлмаган меҳнат стажига эга бўлган психологлар, шунингдек, олий укув юртларининг психология кафедрасида ишлаётган ходимлар ёки илмий тадқиқот институтларининг психолог илмий ходимлари жалб қилиниши мақсадга мувофиқдир.

3. Эксперт комиссияси таркибида ҳуқуқшунослик психологияси бўйича мутахассис ходим ҳамда ҳуқуқшунос бўлиши шарт. Чунки, олий ўқув юртлари психология факультетларини тугатган психологлар кўпинча экспертизанинг ҳуқуқий асосларига, процессуал моҳиятига тааллуқли бўлган ҳуқуқий тушунчаларни етарлича билмасликлари мумкин.

4. Катта ёшдаги шахсни суд-психологик экспертизасидан ўтказишга умумий ва ҳуқуқшунослик психологияси мутахассисларини жалб қилиш мақсадга мувофиқдир. Вояга етмаган ёшларни суд-психолог мутахассиси билан биргаликда болалар психологияси мутахассиси, кекса ёшдаги кишиларни эса геронтопсихология йўналишидаги мутахассислар иштирокида суд-психология экспертизасидан ўтказиш лозим.

Психологик-психиатрик комплекс экспертизасини ўтказишда комиссия таркибига умумий психология, тиббиёт психологияси, суд патопсихологияси мутахассислари ва 1-2 та психиатр киргани маъқул.

Тиббий-психологик экспертиза комиссияси таркибига эса юқоридаги мутахассислардан ташқари синалувчининг касаллиги бўйича (агар у мавжуд бўлса) невропатолог, логопед, сексопатолог, окулист ва бошқа мутахассисларнинг қатнашиши айни муддаодир.

Психологик-техник экспертизалар инженерлик, меҳнат психологияси мутахассислари ва албатта техник мутахассис иштирокида ўтказилиши шарт.

Суд-психологик экспертизаси бир қатор босқичлардан иборат бўлади:

1. Экспертларнинг жиноятни исботлаш мақсадида ўтказилган жараёнидаги иштироки;

2. Тадқиқотни ўтказиш;

3. Хулоса учун аҳамиятли бўлган вазиятларни ойдинлаштириш;

4. Тадқиқот натижалари асосида хулоса қилиш ва хулосани баён этиш;

5. Экспертларни сўроқ қилиш.

Эксперт психолог вазифаси нуқтаи назаридан экспертизани ишга доир материални ўрганишдан бошланади. Шунингдек тақдим қилинган иш бўйича махсус адабиётлар билан танишиш ва методика танлаш жараёни ҳам амалга оширилади. Сўнгра дастлабки асосий эксперимент ўтказилади. Эксперимент натижаларини қайта ишлаш ва уни асослаш, хулоса қилиш ҳамда уни суд ёки терговга тақдим қилиш ҳам психолог-экспертнинг вазифасига киради.

Психологик экспертиза хулосасининг асослилиги, уни ташкил этиш, ўтказиш, тўғри методика танлаш мутахассисларнинг малакасига, назарий ва амалий билимига боғлиқдир.

Кузатишларимизга қараганда, комплекс экспертиза ўтказишда психолог мутахассис иккинчи даражали экспертга айланиб қолади. Бунинг сабаби, биринчидан, психиатр врачларнинг психолог вазифасига ҳам билиб-билмай аралашуви бўлса, иккинчидан экспертизанинг суд-психиатрия бўлимларида ўтказилиши табиий равишда психолог иштироки самарасининг тушишига олиб келади. Шу нуқтаи назардан таъкидлаш лозимки, экспертиза тайинланаётганда психологнинг вазифаси ва унинг олдига қўйилаётган савол алоҳида кўрсатилиши лозим. Шунингдек, юқоридаги ҳолатнинг келиб чиқмаслиги учун комплекс экспертиза комиссияси таркибига суд-психиатрия бўлими ходимларини эмас, балки, муайян шифохоналарнинг психиатрларини таклиф қилиб экспертизани ўтказиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Чунки бундай экспертиза комиссиясида экспертиза раҳбари бўлмайди, натижада барча аъзолар тенг ҳуқуқлилиқ асосида фаолият юритадилар. Бу эса экспертиза юзасидан одилона, илмий асосли хулоса қилинишига олиб келади.

Экспертиза хулосасида психолог-эксперт олдига қўйилган саволлар кўрсатилиб, уларга аниқ жавоблар берилиши керак. Шунингдек, хулосада қандай методикалар қўлланилганини, у ким томонидан ишлаб чиқилганлигини ҳамда олинган натижалар қандай

хулоса қилинганлиги ҳақидаги фикр очиқ-ойдин баён этилиши лозим.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, жиний жавобгарлик ишларида суд-психологик экспертизасини қўллаш бугунги куннинг талаби бўлиб, у фақат кўрилаётган ишнинг одилона баҳоланишига, фуқаролар ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимояланишига олиб келади.

СУД-ПСИХОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИ ВА УНИ ТАЙИНЛАШ

Ҳуқуқшунослик амалиётининг кўрсатишича, жиний хатти-ҳаракатни қонуний жиҳатдан асослаш, айблов эълон қилиш қўшимча маълумотлар олишни талаб қилиб, кўплаб илм-фан соҳаларининг ҳамкорликда фаслият юритишини тақозо этади. Суриштирув, тергов ва судлов жараёнларида турли хил мутахассисларнинг иштирок этиши кўрилаётган ишнинг ўз гақтида яқунланишига, унинг объектив ва қонуний тарзда баҳоланишига имконият яратади. Ҳуқуқшунослик амалиётида муҳим аҳамият касб этадиган ана шу шундай илм соҳаларидан бири психологик экспертизадир.

Психологик экспертиза жиноятнинг содир этилиш пайтида айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлик берувчиларнинг психологик ҳолати, шахс хусусиятлари, хулқидаги ўзгаришлар, ақлий ривожланиш даражаси, психик ривожланишнинг ёшига нисбатан мос ёки адекват эмаслигини, ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар оқибатларини англай олиш лаёқатини, ўз-ўзини бошқариш қобилиятининг издан чиқиш ва унинг сабабларини аниқлаш мақсадида ҳамда шу каби бир қатор ҳолатларда тайинланади ва керакли маълумотлар олинади.

Суд-психологик экспертизанинг предмети айбланувчи, судланувчи, гувоҳлар ва жабрланувчиларнинг кўргазмалари ҳаққонийлигини

тасдиқлаш эмас, балки сўроқ қилинаётган шахснинг исботланиши зарур фактларни идрок қилиш, хотирасида сақлаш ҳамда баён этиш қобилияти бошдан кечираётган психологик жараёнларга айнан мувофиқлигини аниқлашдан иборатдир.

Суд-психологик экспертизасини тайинлашга тааллуқли бўлган ҳолатларни янада яққолроқ баён этадиган бўлсак, айбланувчиларга нисбатан қуйидаги ҳолатларда психологик экспертиза тавсия этилиши назарда тутилади:

1. Шахснинг ёш даврига кўра психик ривожланишдан ортда қолишини, яъни психик ва ақлий ривожланиш даражаси ёшига нисбатан мос ёки мос эмаслигини аниқлаш зарурияти туғилган ҳолларда;

2. Касалликни бошдан кечирган ёки айна пайтда руҳий хасталикка чалинган ҳолатларида;

3. Бошидан кечирган ёки айна чоғда соматик касалликларга, айниқса, инфекция, сурункали ва даволаш қийин бўлган касалликларга дучор бўлган ҳолатларида;

4. Жиноятнинг содир этилишига сабаб бўлувчи, жамият томонидан қабул қилинган ахлоқ меъёрларига зид хулқ намоён бўлган ёки кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатининг юзага келишига сабаб бўлувчи айрим омиллар кўзга ташланиш ҳолатларида;

5. Ўз хатти-ҳаракатининг аҳамияти ва ахлоқий моҳиятини тушуниб етмаслик ҳолатининг мавжудлиги ҳақида шубҳа пайдо бўлган пайтда;

6. Айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлик берувчининг бераётган кўрсатмаси унинг характер хусусиятига тўғри келмаётганлигига шубҳа пайдо бўлган ҳолатларда;

7. Ёзилган матн муаллифини аниқлаш зарурияти туғилган пайтда;

8. Айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳнинг шахс ва индивидуал-психологик, ёш ва ақлий ривожланиш даражасига кўра содир этилган жиноий ҳаракатнинг моҳиятини, оқибатини тушуниш ва аниқ баҳолай олиш

ҳамда тўғри кўрсатма бера олиш лаёқатига эга эканлигини ойдинлаштиришда;

9. Жабрланувчининг жинсий муносабатларга боғлиқ жиноят мазмун ва моҳиятини тўғри идрок қила олиш қобилиятини аниқлашда;

10. Вояга етмаган ёшдаги айбланувчининг руҳий хасталикка боғлиқ бўлмаган ҳолдаги аклий қолоқлик (психик ривожланишдан ортда қолиш) хусусиятига кўра ўз хатти-ҳаракатларига жавоб бера олиш қобилиятини аниқлаш заруриятида;

11. Касбий фаолиятни бажаришга тўсқинлик қилувчи турли хил психик ҳодисаларнинг юзага келиш эҳтимолини аниқлашда (масалан, авиация, автоматика ва темир йўл транспортида, автоматик бошқарувни ишлаб чиқариш оператори фаолиятида ишнинг меъёрий давом этишига тўсқинлик қилувчи психик ҳолатлар ёки ҳодисаларни ўрганишда);

12. Жиноят содир этилиш пайтида айбланувчи онгига таъсир этувчи физиологик аффект ёки бошқа ҳиссий ҳолатларнинг мавжудлигини аниқлаш мақсадида;

13. Кишининг ўз жонига қасд қилиш (суицид) пайтидаги психик ҳолатини тадқиқ этиш мақсадида.

Шунингдек, суд-психологик экспертиза жиноятнинг содир этилиш вақтида шахснинг психологик хусусиятларини, жинсий хатти-ҳаракатнинг психологик мазмунини, содир этилган жинсий ҳаракатга нисбатан айбланувчи ёки жабрланувчининг хатти-ҳаракат, мақсад ва мотивини аниқлашда ҳам қўлланилиши мумкин.

Бироқ, суд-психологик экспертизаси жиноятнинг ёки мазкур ҳаракатнинг ҳуқуқий, тиббий, педагогик, фалсафий, эстетик томонларини ёритиш ва баҳолаш ваколатига эга эмасдир.

Қуйида суд-психологик экспертизаси асосий йўналишларидан айримларини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Содир этилган жинсий хатти-ҳаракат моҳиятини тўғри баҳолай олиш ва ушбу жиноят юзасидан тўғри

кўрсатма бера олиш лаёқатини аниқлаш.

Экспертиза жараёнида ушбу ҳолатларни аниқлаш учун айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлик берувчининг жиноятга дахлдор бўлган маълумотлар, воқеа-ҳодисаларни эсда олиб қолиш, эсга тушириш ҳамда воқеани тўғри идрок этишнинг субъектив жиҳатларини тадқиқ этиш ишлари амалга оширилади. Қўпчилик ҳолларда суд ёки тергов жараёнида айбланувчи, жабрланувчи ёки гувоҳнинг бу хусусиятларини аниқлаш ва ойдинлаштириш зарурияти келиб чиқмаслиги мумкин. Аммо аксинча бўлган пайтларда жиноий иш жараёнига психолог мутахассиснинг иштироки зарур бўлиб қолади.

Терговчи ёки судьянинг жиноий хатти-ҳаракат ҳақидаги қарашлари айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳларнинг жиноий ҳаракат юзасидан берган кўрсатмаларига асосланади. Баъзан шундай ҳолатлар бўладики, жиноий ҳаракатнинг тўлақонли баҳоланиши учун мавжуд далиллар етарли бўлмайди. Суд-психологик экспертиза жиноий ҳаракатга дахлдор бўлган воқеа-ҳодисаларни айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлар қандай баён этаяпти, воқеалар уларнинг хотирасида сақланиб қолган бўлса, қандай эслайпти ёки эслай олмаяпти каби психик ҳолатлар юзасидан келиб чиқадиган саволларга психологик усуллар орқали жавоб топади.

Суд-психологик экспертизаси айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлар томонидан берилаётган кўрсатмалар шаклланиши ҳар бир босқичининг моҳиятини, унинг яқини натижага қай даражада таъсир этишини аниқлаши мумкин. Алоҳида ҳолларда айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳнинг у ёки бу ҳолатларни тўғри идрок қилиши кўрсатма бера олиши ёки бера олмаслиги лаёқатини аниқлашда катта аҳамият касб этади.

Мисол тариқасида талаба М.нинг иши бўйича ўтказилган психологик экспертиза мазмуни билан танишиб чиқамиз. Талабалар ётоқхонаси коридорида А.

ва М. ўртасида жанжал келиб чиқади. Жанжал ва муштлашишни биринчи бўлиб А. бошлайди. Ўша ерда ҳозир бўлганлар уларни ажратадилар. Шу орада М. хонасига кириб, ошхона пичоғини олиб чиқади ва ўша жойда А. танасининг юқори қисмига беш маротаба пичоқ уради. Кейинчалик айбланувчи терговчига бир марта пичоқ урганидан кейин ҳеч нарсани эслай олмаслигини айтади. Бироқ, жиноят содир этилган пайтда воқеа жойига етиб келган милиция инспекторига воқеани бошдан -охиригача аниқ ва мантиқан асосли ҳолда баён этиб беради.

Эксперт комиссияси низоли вазиятнинг келиб чиқиш сабаб, мотивлари ҳамда айбланувчининг шахс хусусиятларини ўрганиш натижасида унинг хотирасида воқеа ҳақидаги таассуротлар содда боғланишлар асосида сақланиб қолганлигини ва М. эсга туширишнинг суст темпи асосида воқеа-ҳодисаларни эслай олиши ҳақидаги хулосага келади.

Эксперт комиссияси етказилган тан жароҳати туфайли травматик амнезия (хотира касаллигининг ўзига хос кўриниши)нинг юзага келганлигини инкор қилади. Яъни айбланувчи хотирасида ҳеч қандай ўзгариш сезилмайди ва у бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни тўлалигича эслаш, эсга тушириш қобилиятига эгадир, деган хулоса берилди.

Одатда эслаб қолинаётган ахборотнинг тўлиқлиги, воқеликни тушуниш, воқеанинг содир этилган вақтини, жойини идрок қилиш ҳиссий реакция ва шахснинг соғлиғига ҳам боғлиқ бўлади. Шунингдек, шахснинг маданияти, дунёқараши, ижтимоий аҳволи, ривожланганлик даражасини эсда олиб қолишга ижобий таъсир кўрсатиши мумкин.

Вояга етмаганлар ва кичик ёшдаги гувоҳлар ва жабрланувчиларнинг иш юзасидан берадиган кўрсатмалари алоҳида аҳамиятга эгадир. Улар хаёлот, фантазияга мойилликлари, бўрттириш, кўрганларини сўз орқали тўғри ва аниқ ифодалай олмасликлари туфайли кўрсатма беришда кўпинча реал воқеалиқдан

йироқлашадилар. Айнан шу ҳолатда уларнинг бераётган кўрсатмалари қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини, ҳақиқатга яқинлигини аниқлаш учун психолог мутахассиснинг хулосаси зарурдир.

Жиноий ҳаракат содир этилаётган пайтда физиологик аффект ва бошқа эмоционал ҳолатларнинг мавжуд ёки мавжуд бўлмаганлигини аниқлаш.

Ҳуқуқшунослик фанида кучли руҳий ҳаяжонланиш тушунчаси мавжуд бўлиб, у психологиядаги физиологик аффект тушунчасининг синонимидир.

Кишини тезда чулғаб оладиган ва шиддат билан ўтиб кетадиган жараёнлар аффект (ҳиссий портлашлар) деб аталади. Улар онгнинг анчагина даражада ўзгарганлиги, хатти-ҳаракатларни назорат қилишнинг бузилганлиги, одамнинг ўзини идрок қила олмаслиги билан ажралиб туради. Аффектлар кишидан бирданига катта куч талаб қилиши учун ҳам қисқа муддатли бўлади. Улар кишининг бамисоли бирдан лов этиб ёниб кетиши билан характерланиб, ҳис-туйғуларнинг портлашига, бир зумда ҳамма ёқни тўс-тўполон қилган бўронга ўхшайди.

Аффект ривожланиш жиҳатидан бирин-кетин алмашилиб турадиган турли босқичларга эгадир. Ҳаддан ташқари дарғазаб бўлган, ваҳима босган, ўзини йўқотиб қўйган, умидсизликка берилган киши айрим пайтларда оламини ҳар хил акс эттиради, кечинмаларини турлича ифодалайди, ўзини турлича идора қилади ва ҳаракатларини бошқаради.

Киши аффектив ҳолатининг бошланишида барча арзимас ва шу билан бирга амалий жиҳатдан муҳим нарсалар истаса-истамаса бир четга суриб қўйилади. Одамдаги ифодали, мулоҳазали саъй-ҳаракатлар тобора бемулоҳаза тус ола бошлайди. Кучли зўриқиш натижасида киши хатти-ҳаракатларини бошқариш қобилиятини йўқота бошлайди. Индуктив тормозланиш бош мия ярим шарлар қобилигини кўпроқ даражада эгаллай бошлайди. Бу тафаккурнинг издан чиқишига олиб келади. Натижада хатти-ҳаракатларни англаш

фаолияти издан чиқиши мумкин. Қобик ости йўлларида кўзғалиш кучая бошлайди. Киши кечирилаётган ҳис-туйғуларга - ваҳима, ғазабланиш, умидсизлик ва шу кабиларга берилишга кучли истак сеза бошлайди. Бундай босқичда ақли расо киши ўзини тийиши, ўзини ўзи идора қила олиши мумкин.

Ҳиссий портлаш рўй берган тақдирда, унинг кейинги босқичларида киши ўзини тута олмай қолади. Қилаётган ишининг оқибатини ўйламайди ва ақл-ҳушини йўқотиб қўяди. Тормозланиш мия қобигини эгаллаб олади ва кишининг тажрибаси, унинг маданий ва маънавий негизлари мустаҳкамланган, муваққат боғланишлар таркиб топган тизимни ишлатмай қўяди. Аффектив вазиятдан кейин кишида ҳолдан тойиш, мажолсизлик, барча нарсаларга бефарқлик билан муносабатда бўлиш, ҳаракатсизлик ҳолатлари кузатилади.

Психологик таърифга кўра, аффектив ҳолатга яқин турадиган, лекин давомийлигига кўра кайфиятларга яқин бўлган ҳис-туйғулар бошдан кечирилишининг алоҳида шакли-кучли ҳаяжонланиш (стресс) ҳолати ҳам мавжуд (инглизча stress-зўриқиш). Кучли ҳаяжонланиш хавф-хатар туғилган, киши хафа бўлган, уялган, таҳлика остида қолиб кетган ва шу каби вазиятларда юзага келади. Кишининг кучли ҳаяжонланиш вақтидаги ҳолати хатти-ҳаракати, нутқининг бетартиб тарздаги фаоллигида намоён бўлади. Бошқа бир пайтларда эса стресс қатъият билан ҳаракат қилиниши керак бўлган ҳолатларда сусткашликка йўл қўйиладиган вазиятлар билан белгиланади. Кучли ҳаяжонланиш ҳолатида индивиднинг хатти-ҳаракати хусусиятлари киши нерв тизимининг кучига боғлиқ бўлади.

Психология ва психиатрияда аффект физиологик ва патологик аффект сифатида алоҳида-алоҳида ҳолда ўрганилади.

Патологик аффект -эмоционал портлаш тариқасида намоён бўлиб, унда инсон ўз хатти-ҳаракатларини

бошқаролмайди ва қилмишлари учун жавоб ҳам беролмайди. Бундай пайтда кишининг онгида қандайдир битта етакчи фикр ҳукмрон бўлади. Тузатилмас ғам-ташвиш, аччиқ алам, гина патологик аффектни келтириб чиқариши мумкин. Патологик аффект бутун хатти-ҳаракатни бошқариб боради.

Физиологик аффект ҳам эмоционал характерга эга бўлиб, у ҳар хил хиссий хавотирлар, ташвишлар натижасида юзага келади. Бундай ҳолатда кишида онгининг бузилиши ва кейинчалик амнезия келиб чиқиш эҳтимоли бўлади. Физиологик аффект учун ирода сусайиши, ақл ва онгининг торайиши хосдир. Физиологик аффектни психологик ва психиатрик комплекс экспертиза аниқлайди.

Қуйида физиологик аффект ҳолатининг юзага келиши асосида содир этилган жиноий ҳаракат ва унга нисбатан ўтказилган психологик экспертиза хулосасини келтириб ўтамиз.

Воқеа шундай бўлган эди. Айбланувчи фуқаро Н. ўз турмуш ўртоғини пичоқ билан бир неча маротаба уриб ўлдиради. Тергов материалларидан маълум бўлишича, қотиллик содир бўлган куни айбланувчи фуқаро Н. нинг турмуш ўртоғи, яъни жабрланувчи фуқаро Р. ишдан сўнг уйига келавермайди. Бундан хавотирланган Н. хотинининг ишхонасига боради. Рафиқасини топа олмагач, хотини билан олдиндан таниш бўлган фуқаро Б. нинг ишхонасига телефон қилиб, унинг шу кечаси навбатчиликда эканлигини аниқлайди. Хотини билан фуқаро Б. нинг ишқий муносабатлар ўрнатиб юриши ҳақидаги миш-мишларнинг рост ёки ёлғонлигини аниқлаш мақсадида Н. ўша кечаси фуқаро Б. нинг ишхонасига боради. Фуқаро Н. у ерда хотинини фуқаро Б. билан ярим яланғоч ҳолда маишат қилиб ўтиришган пайтда ушлаб олади. Қўққисдан пайдо бўлган эрини кўриб Р. хонанинг деразасидан тушиб қочади. Айбланувчи Н. хотинининг орқасидан қувиб етгач, танасига бир неча маротаба пичоқ санчиб, уни ўлдиради.

Ушбу содир этилган жиний хатти-ҳаракат психологик жиҳатдан таҳлил қилиб кўрилганда, айбланувчининг жиний содир этилиш пайтидаги ҳолатни, атрофдаги кишиларни, айнан воқеа содир этилган жиний, пичоқ ураётган пайтда хотини қандай кийимда бўлганлигини, пичоқнинг кўринишини ва шу каби деталларни эслаш олмаслиги маълум бўлди. Бу эса унинг жиний содир этилган пайтда кучли рухий ҳаяжонланиш ҳолатида бўлганлигини кўрсатади. Хотини ва фуқаро Б. ўртасидаги ишқий муносабатларнинг бир неча йиллардан буён давом этиб келаётганлиги тўғрисидаги гумоннинг ўз тасдиғини топгани натижасида жиний содир этилиш пайтида Н. кучли рухий ҳаяжонланиш ҳолатини бошдан кечирган.

Айбланувчи билан хотини ўртасидаги психологик муносабат, муомала сурункали равишда таранглашиб келган ва айтиш мумкинки, юқоридаги жинийнинг келиб-чиқишига муайян шароит яратган.

Айбланувчи хотинининг ноахлоқий хатти-ҳаракатлари борасидаги миш-мишлар юзасидан у билан бир неча маротаба ўзаро суҳбат ўтказган. Агар эл орасида юрган гаплар рост бўлса, бу ишни ташлашга ундаган. Р. ўзининг ҳалол-покиза аёл эканлигини таъкидлаган ва шунга қарамасдан Б. билан дон олишиб юришини давом эттираверган. Гап-сўзлар, миш-мишлар айбланувчи ва жабрланувчи ўртасида низоли вазиятнинг кескинлашувига, рухий таъсир даражасининг ортишига олиб келган. Оқибатда хиёнатга гувоҳ бўлгандан кейин ушбу ҳолат айбланувчи томонидан кечириб бўлмас даражада қабул қилинади, Н. хатти-ҳаракатларини бошқариш қобилиятининг издан чиқишига олиб келади ва шу асосда жиний содир этилади.

Айбланувчининг шахс хусусиятларини ўрганиш бўйича олинган натижалардан маълум бўлишича, у интерверт (ички) хусусиятли, нерв тизими кучсиз, психик темпи суст ва шу каби сифатларга эга шахс бўлган. Унда ҳадиксираш, хавотирланиш, безовталаниш ҳолатлари даражаси анча юқори бўлиб, совуққонлик,

бамайлихотирлик ҳолатлари кузатилмайди. Бундай хусусиятларнинг намоён бўлиши айбланувчида низоли вазият таъсир даражасининг ҳаддан ташқари ортиб кетганлигидан далолат беради. Эр сифатида шахс ғурурининг, номусининг топталиши эса айбланувчида кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатининг юзага келишида бош сабаб ролини ўйнаган.

Эксперт хулосасига кўра айбланувчи фуқаро Н. жиноий хатти-ҳаракатни содир этаётган пайтда кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида бўлганлиги туфайли хатти-ҳаракатларини бошқара олиш қобилияти издан чиққан ва шу асосда жиноят содир этган. Табиийки, бундай вазиятда агарда айбланувчи манфаатини инкор этувчи бошқа ҳолатларга дуч келинмаса, жазо чораси энгиллаштирилган тарзда белгиланади.

Ҳуқуқшунослик амалиётида кўрилатган жиноят, фуқаролик ишларининг кўпчилигида қуйидаги психологик мазмундаги омиллар ва кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатига тааллуқли вазиятлар учрамоқда.

Фуқаро А. ва Б. ўргасида юзага келган тортишув, жанжал натижасида фуқаро Б. оғир тан жароҳати олади. Ушбу ғайриқонуний хатти-ҳаракат юзасидан табиийки, жиноий иш қўзғатилиб, тергов ҳаракати олиб борилади. Тергов ва суд жараёнида айбланувчи, жабрланувчи ҳамда гувоҳларнинг жиноий ҳаракат ҳақида берган кўрғазмалари, маълумотлари терговчи ва судья томонидан ўрганиб чиқилади. Ўрганиш жараёнида айбланувчи фуқаро А. жиноий ҳаракатни амалга ошираётган пайтда кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида бўлган бўлса, бу унинг ўз хатти-ҳаракатини бошқара олиш қобилияти издан чиқишига олиб келган ёки олиб келмаганлиги ойдинлаштирилади: Бу масалага аниқлик киритилиши албатта терговчи ёки судьядан талаб қилинади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, жиноий ва фуқаролик судлов ишларида психологик мазмунга эга бўлган омилларни англаб етиш учун терговчи ва судьяда катта тажриба, назарий билим бўлиши зарур. Шу боисдан бўлса керак, ҳуқуқшунослик амалиётида

тажрибасиз мутахассислар олиб борган баъзи ишларда гарчанд ишнинг моҳиятида психологик мазмундаги муаммолар бўлса-да, суд-психологик экспертизаси тайинланмайди.

Табиийки, психологиянинг ёрдамсиз терговчи ёки судья вояга етмаган шахс ёхуд ўсмирнинг жиноий аҳамият касб этувчи фаолиятига ёшига хос аломатларнинг нечоғли таъсир кўрсатганини аниқлаб ололмайдилар. Аффектив ҳолат жабрланувчининг ноқонуний хатти-ҳаракатлари туфайли юзага келган бўлса, жиноятнинг айрим қисмларини квалификация (малака)лашда айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар мавжудлигини аниқлаш эксперт психолог ваколатига киради. Аффектив ҳолатнинг давомийлиги, интенсивлиги ва механизмини суд-психологик экспертиза методлари билан тадқиқ этиш дастлабки тергов хулосаларининг илмий асосланганлиги ва далилланишини таъминлайди.

Жиноят содир этилган пайтда киши хулқ-атворининг алоҳида хусусият касб этишига сабаб бўлган бошқа ҳолатларни таҳлил қилиш ҳам суд-психологик экспертиза ваколатига киради. Аффектдан ташқари уларнинг қаторига чарчоқ, қаттиқ кўрқув, оғир мусибат ва нохушликлар натижасида келиб чиқадиган тушкунлик (депрессия) ва ҳоказо ҳолатларни киритиш мумкин.

Тергов ва суд амалиётида тувиладиган психологик муаммоларни ҳал қилиш эксперт психолог олдига бир қатор қўшимча талабларни қўяди. Чунончи, у процессуал қонуннинг эксперт тадқиқотларига оид қисмини, дастлабки тергов суриштирувининг махсус шартларини билиши лозим.

СУД-ПСИХОЛОГИК ВА СУД-ПСИХИАТРИК ЭКСПЕРТИЗАЛАРИ.

Ҳуқуқшунослик амалиётида экспертиза хизматини йўлга қўйиш, ҳулосаларни олиш психология, психиатрия ва ҳуқуқшунослик фанларининг ўзаро ҳамкорликда фаолият юритишини тақозо этади. Худди шунингдек, суд-психиатрик экспертизаси ҳам бу илм соҳаларининг ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятлари орқали амалга оширилади.

Кузатишларимизга қараганда тергов ва суд жараёнларида суд-психологик ва суд-психиатрик экспертизаларини тайинлашда баъзан англашилмовчиликларга дуч келинади. Яъни айрим ҳолларда масаланинг моҳиятини тушунмасдан туриб психологик ёки психиатрик экспертиза тайинлаш ҳоллари кузатилади. Табиийки, бундай ҳолат тергов ва суд жараёнларининг объектив олиб борилишига ва баҳоланишига ҳамда ўз муддатларида йқунланишига салбий таъсир кўрсатмасдан колмайди. Шу мақсадда биз суд-психологик, суд-психиатрик экспертизаларининг вазифалари, уларни тайинлаш ҳолатлари, бир-биридан фарқи ҳақида қуйида фикр юритишни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Суд-психологик экспертизасининг вазифаси тадқиқотчи М.М.Коченовнинг таъкидлашича, руҳий жиҳатдан соғлом бўлган айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлик берувчиларнинг жиноят содир этиш пайтидаги ва тергов жараёнидаги психик фаолиятини, психологик ҳолатини, шахс индивидуал-психологик хусусиятларини ўрганишдан иборатдир. Психолог эксперт экспертиза ўтказиш жараёнида фақат ушбу жиҳатларни тадқиқ этади. Бироқ, айрим ҳолатларда судья ёки терговчининг сўровига асосан эксперт психолог айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлик берувчиларнинг психик фаолиятлари ҳақида қўшимча маълумот бериши ҳам мумкин.

Суд-психологик экспертизасини тайинлаш

Ўзбекистон Республикаси ЖПК нинг тегишли моддасига асосан, яъни иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни фан-техника, санъат ёки касб соҳаси бўйича мутахассис ўтказадиган махсус текширишлар орқали олиши мумкин бўлган ҳолатларда амалга оширилади. Терговчи, судья ёки ҳолисларнинг бундай билимларга эга бўлиши психологик экспертиза тайинлаш заруриятидан озод этмайди.

Ўзбекистон Республикаси ЖПК нинг экспертиза тайинлаш ва уни ўтказишнинг шартлиги тўғрисидаги моддасининг тегишли бандида таъкидланганидек, гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчининг руҳий ва жисмоний аҳволини ҳамда уларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатни содир этаётган пайтда ўз хатти-ҳаракатларини идрок этиш ва идора қилиш лаёқатини, шунингдек жиноий жавобгарликнинг аҳамиятини тушуниш, жиноят жараёнида кўрсатмалар бериш ҳамда ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини мустақил ҳимоя қила олиш лаёқатини ўрганиш зарурияти туғилган ҳолларда суд-психологик экспертизаси тайинланиши ва ўтказилиш лозимдир.

Олиб борилаётган тергов ва суд ишларининг мазмунида психологик характердаги жиҳатлар кўзга ташланган пайтда Ўзбекистон Республикаси ЖПК нинг экспертиза тайинлаш ва экспертиза ҳулосаларининг ҳуқуқий талабларини ифодаловчи муайян моддаларига асосланиб, психологик экспертиза тайинлангандан сўнг эксперт фақат ўз олдида қўйилган саволларгагина жавоб беради. Ҳуқуқий, ахлоқий, ижтимоий, иқтисодий мазмундаги саволларга эксперт психолог жавоб бериш ваколатига эга эмас. Аммо айрим пайтларда, яъни судлов ишларининг объектив баҳоланишига ёрдам берадиган ҳолатларда эксперт психолог айбланувчи, жабрланувчи ёки суд жараёнидаги иштирокчи томонларнинг шахси (психологик қиёфасига)га умумий психологик тавсифнома бериш мумкин. Шунингдек, эксперт психолог суд жараёнида иштирок этиб,

томонлардан тушган саволларга жавоб бериш ҳуқуқига ҳам эгадир.

Жиноят иши жараёнига алоқадор бўлган шахсларнинг психик аномаллик (руҳий носогломлик) хусусиятларини ўрганиш, тадқиқ этиш суд-психиатрик экспертизаси вазифасига киради. Бироқ, айрим ҳолатларда аномаллик хусусиятларига эга бўлган шахслар устидан ўтказилаётган экспертиза жараёнида шундай муаммолар юзага келиши мумкинки, бундай саволларга жавоб беришда криминал патопсихология соҳаси мутахассисларига муурожаат этишга тўғри келади. Бундай пайтда суд-психологик ва суд-психиатрик комплекс экспертизаси тайинланади. Баъзан шахснинг руҳий жиҳатдан соғломлик ва носогломлик даражаларини аниқлаш шу даражада қийинчилик туғдирадики, бундай вазиятни биргина психолог ёки психиатр тушунтира олмайди. Табиийки, айна ҳолатларда ҳам суд-психологик ва суд-психиатрик комплекс экспертизаси тайинланилади.

Комплекс суд-психологик ва психиатрик экспертизаси зиммасига жавоб топиш учун қуйидаги мазмундаги саволлар қўйилиши мумкин:

- кучли руҳий ҳаяжонланиш (физиологик аффект) ҳолатини аниқлаш;
- ақлий жиҳатдан орқада қолиш хусусиятини тадқиқ қилиш;
- шахснинг ўз хатти-ҳаракатларини бошқара олиш ва идора қилиш қобилиятини ўрганиш;
- жиноят содир этилиш пайтида айбланувчи, жабрланувчи шахси хусусиятларидаги ўзгаришларни, хулқ олиш нормаларини таҳлил қилиш;
- жиноятни амалга оширишга ундовчи психологик омилларни, мотивларни аниқлаш;
- ўлимдан кейинги шахс хусусиятларини патопсихологик омиллар асосида тавсифлаш;
- жиноят иши материаллари ҳамда ижтимоий-психологик омиллар асосида жиноятчи шахснинг патопсихологик қиёфасини тузиш ва ҳ.к.

Психиатрик мазмундаги саволлар:

- жиноятчининг ўз хатти-ҳаракатлари оқибатини англаб етиш ва унга жавоб бера олиш хусусиятини, яъни руҳий жиҳатдан соғлом ёки носоғломлигини аниқлаш;

- ақлий ривожланишдан орқада қолишнинг руҳий жиҳатдан носоғломликка боғлиқлигини тадқиқ этиш ҳ.к.

Суд-психологик ва суд-психиатрик экспертизасининг бир-биридан фарқи улар ўрганаётган объектнинг мазмун ва моҳияти, тадқиқот предмети билан белгиланади. Яъни руҳий жиҳатдан соғлом бўлган шахсларнинг жинойий хатти-ҳаракатни содир этиш пайтидаги психологик ҳолати (физиологик аффект)ни, шахс хусусиятлари, шахсдаги ўзгаришлар, хулқ оғиш нормалари, жиноятни содир этишга ундовчи ички психологик мотивлар, ўз-ўзини бошқара олиш ва идора қилиш қобилиятини ўрганиш психологик экспертиза предметиға киради.

Суд-психиатрик экспертизаси эса аномал яъни, руҳий жиҳатдан носоғлом бўлган шахсларнинг жиноятни содир этиш вақтидаги ҳолатини ўрганиш ҳамда жиноятни амалға оширган шахс руҳий соғломлик даражасига кўра ғайриқонуний ҳаракати учун жавоб бера оладими ёки йўқми? деган саволларға жавоб топиш мақсадида тайинланади.

Психологик экспертиза хулосаларининг ишончлилиги ва илмий жиҳатдан асосланганлигини таъмин этиш учун экспертиза ўтказиш жараёнида бир қатор психологик методлардан фойдаланилади. Шахс хусусиятларини ўрганишда проектив методлардан суҳбат, анкета, тест методлари қўлланилади. Ушбу методларни қўллаш орқали айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлик берувчиларнинг жиноят содир этилган пайтдаги психологик ҳолатларини ҳамда улар томонидан яширишға ҳаракат қилинган жиноятға дахлдор маълумотларни олиш имконияти яратилади. Шунингдек, жиноятчининг шахс хусусиятларини, физиологик аффектға мойиллилик даражасини, генетик

хусусиятларини ўрганишда ҳам психологик методлардан фойдаланиш яхши натижа бериши мумкин. Масалан, америка олимлари томонидан яратилган ММРІ тести орқали айбланувчи, жабранувчи ва гувоҳлик берувчилар ҳагги-ҳаракатларининг ноадекватлигини (мос эмаслигини), депрессивлигини, истерик ва шизоидлигини (руҳий жиҳатдан носоғломликка мойиллигини) аниқлаш мумкин. Роршах тести орқали эса ақлий ривожланиш даражасининг ёшга мос ёки мос эмаслиги, шахснинг аффектга мойиллиги ва характер хислатлари аниқланади. Ханин ва Спилберг тестлари орқали жиноятчининг шахс хусусиятлари, импульсив (қўзғалувчанлик)лиги, хавотирланиш, безовталаниш ҳолатлари ўрганилади.

Ҳуқуқшунослик амалиётида ушбу тестлардан бугунги кунда кўплаб хорижий ва ҳамдўстлик мамлакатлари, жумладан Америка, Франция, Англия, Япония, Россия, Эстония, Украина ва бошқа давлатларда жинойий жавобгарлик ишлари ва фуқаролик ишларида кенг миқёсда фойдаланилиб келинмоқда. Республикамизда эса бу соҳада дастлабки қадамлар қўйилляпти. Республикамиз ҳуқуқшунослик амалиётида суд-психологик экспертиза хизматини йўлга қўйиш, эксперт хулосаларини олишда психологик методлардан фойдаланишни жорий этиш демократик, ҳуқуқий тамойилларга асосланган мустақил республикамизда қонун устуворлигининг таъминланишига, инсон ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимояланиши ва судлов ишларининг одилона баҳоланишига олиб келиши шубҳасиздир.

СУДЛОВ ИШЛАРИДА СУД-ПСИХОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Суд психологияси билиш, амалий ва тарбиявий фаолиятлардан иборат бўлади. Дастлабки терговда билиш асосий фаолият бўлиб ҳисобланса, судда амалий фаолият асосий бўлиб, у ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Маълумки, суднинг асосий мақсади амалий, зарурий маълумотларни олиш ва шу асосда ҳукм чиқаришдир. Судда билиш фаолиятининг ўзига хослиги шундаки, дастлабки терговнинг маълумотлари муайян вақт ўрганилади ва муҳим воқеа-ҳодисалар, хатти-ҳаракатлар тергов якунида акс эттирилади. Ушбу ҳолат суд ишининг дастлабки идрок қилиш жараёнини ҳамда тўпланган маълумотларни осонлик билан англаш имкониятини беради.

Судда вақтнинг чекланганлиги маълумотларни идрок ва таҳлил қилишда алоҳида диққат-эътибор, фаолликни талаб қилади. Идрок этилаётган зарур маълумотларни қатъий назоратда тутиш орқали бунга эришилади. Тегишли назорат усули қўлланилмаса керакли ва кераксиз маълумотлар оқими кучайиб, оқибатда судьялар уларни таҳлил қилишга улгурмай қоладилар. Бу эса ишга алоқадор бўлган айрим фактларнинг умуман идрок қилинмаслиги ёки чала идрок қилинишига олиб келади. Бу ҳолат айниқса судьялар жинойий ишларни маслаҳатчилар иштирокида кўриб чиқарилганларида яққол намоён бўлади. Шунинг учун судья ва суд маслаҳатчилари ўртасида билиш, идрок этиш ва фаолият учун зарур психик ва жисмоний куч-райрат барабар тақсимланиши лозим.

Судда жинойий иш кўрилишида суд таркибидан ташқари прокурор, адвокат, фуқаролик даъвогари, фуқаролик жавобгари, экспертлар, судданувчи ва ҳоказолар томонидан жинойий хатти-ҳаракат тафсилотларини англаш, ҳис этиш, идрок қилиш жараёнлари амалга ошади. Қатнашувчиларнинг ҳар бири процессуал мавқе нуқтаи назаридан, ўз субъектив ҳуқуқларидан келиб чиқиб фактларни турлича, ўз билганларича изоҳлаб таҳлил қиладилар.

Суд фаолиятининг ўзига хос хусусияти шундаки, аввалига ҳар бир судья, иштирокчилар томонидан субъектив идрок жараёнида конструктив фаолият амалга оширилади. Сўнгра бу коллегиял ҳукм чиқарилиши билан якунланади. Суд ўз фаолиятини

айбдорга жазо тури ва муддатини белгилаш ҳамда жазони ўташ билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш билан тугаллаши лозим.

Суд жараёни ўзига хос тарбиявий таъсирга ҳам эга бўлиб, унинг натижаси шунда кўринадик, қатнашувчилар алоҳида олинган бир фактни у ижобий ёки салбий ҳис-туйғулар уйғотишидан қатъи назар, очик, равшан ва конкрет идрок қиладилар, кишиларда турли вазият, ҳолатга нисбатан муносабат шаклланиши ёки ўзгариши мумкин.

Ҳар бир судья муайян гуруҳ одамларнинг билвосита тарбиячисидир. Судья доимо суд мажлиси қатнашчиларининг диққат марказида туради, унинг ҳар бир сўзини, ҳатто имо- ишораларигача йиғилганлар эътибор билан баҳолаб борадилар. Шунинг учун судья адолатпарвар, объектив, совуққон ва вазминлиги билан ажралиб турмоғи лозим.

Бир қарашда суд-психологик экспертизаси хизмати фуқаролик ишларида унчалик зарур эмасдек туюлади. Чунки кўпчиликнинг назарида суд-психологик экспертизаси фақатгина айбланувчи ва жабрланувчининг жиноят содир этилиш пайтидаги физиологик аффект, яъни руҳий ҳаяжонланиш ҳолатини аниқлаш мақсадида тайинланади. Лекин суд-психологик экспертизасини амалиётга кенгроқ татбиқ этиш хусусидаги фикр-мулоҳазалар, тавсияларни ўрганадиган бўлсак, психологик экспертизадан нафақат жинойий жавобгарлик ишларида балки, фуқаролик судлов ишларида ҳам кенг миқёсда фойдаланиш мумкинлигига амин бўламиз.

Фуқаролик судлов жараёнида судланувчи ва гувоҳлик берувчиларнинг эмоционал ҳолати, суд жараёнига нисбатан муносабати, вазиятни англаб ета олиш лаёқати ва шу кабиларни аниқлаш психологик экспертиза хулосаси асосида амалга оширилади. Масалан, фуқаролар ўртасида тузилган шартномани оладиган бўлсак, бунда икки томон ҳам бу шартнома моҳиятини, унинг кучга қириши натижасида келиб

чиқадиган оқибатларни тўла англаб етган ҳолда тузилмаган бўлса, бундай шартнома суд қарорига кўра ноқонуний деб топилиши мумкин. Чунки, шартнома тузувчилардан бири шартномани тузаётган пайтда руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида бўлганлиги туфайли шартноманинг моҳияти, оқибати, фойда ва зарарларини тушуниб етмаган бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда албатта ушбу жараёнга оидлик киритишда суд томонидан тайинланган психологик экспертиза ҳулосасига асосланилади.

Маълумки, суд жараёнида кўрилаётган ишни муваффақиятли яқунлаш ва одил ҳукми чиқаришда судья асосан меъерий-ҳуқуқий, дастурий ҳужжатлар ва ахлоқий тамойилларга суяниб иш туттади. Суд жараёнида шундай вазиятларга дуч келинадики, бундай ҳолатларда нафақат ҳуқуқий ҳужжатларга асосланиб, балки инсонийлик, меҳр-мурувватлилик тамойилига суяниб иш тутиш зарур бўлади.

Психологик экспертиза инсонийлик ва меҳр-мурувватлилик ёндашуви асосида иш тутишнинг ажралмас қисми сифатида намоён бўладиган соҳалардан бири бўлиб ҳисобланади. Чунки, психологик экспертиза айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳлик берувчиларнинг ички руҳий оламини, маънавий дунёсини, шахс хусусиятларини, жиноятчиликка мойиллик жиҳатларининг ижтимоий-психологик омилларини очиб беришда судга катта ёрдам беради.

Кузатишларимизга қараганда республикамиз вилоятлари судлов ишларида, айниқса фуқаролик судлов ишларида психологик экспертиза хизматидан фойдаланишни бугунги кун талаби даражасида деб бўлмайди. Бунинг натижасида чиқарилаётган айрим суд ҳукмлари ортида инсон ҳаёти, тақдири, келажаги барбод бўлмоқда. Бундай ҳолат фаолияти қонун устуворлигига асосланган республикамиз ҳуқуқ-тартибот муассасаларига нисбатан фуқароларда ишончсизликнинг пайдо бўлишига, қонунга итоат этмаслик ҳолатларининг юзага келишига сабаб бўлиши

мумкин. Мазкур ҳолатларнинг олдини олиш учун энг аввало жинойи жавобгарлик ишлари билан бир қаторда фуқаролик судлов ишларида ҳам суд-психологик экспертизасидан фойдаланишни кенг йўлга қўйиш лозим, деб ўйлаймиз.

ХОТИМА

Психология фани нафақат назарий, балки амалий соҳаларни ҳам қамраб олувчи кўп тармоқли билимлар мажмуидан иборат. Бу борада қўлга киритилган ютуқлар ҳуқуқшунослик психологияси йўналишида ҳам кўплаб илмий тадқиқотлар олиб боришга имконият яратмоқда. Қонунбузарликнинг олдини олиш бўйича турли профилактик тавсиялар ишлаб чиқиш, ҳуқуқбузарликка қарши курашнинг психологик жиҳатларини таҳлил қилиш, жинойи, асоциал хуқ-атворни психология фани нуқтаи назаридан ўрганиш, ҳуқуқшунослик фаолиятининг психологик хусусиятлари юзасидан муайян маълумотлар бериш психологияда ҳуқуқшунослик фани билан ҳамкорликда ўтказиладиган кенг қамровли тадқиқотлар мавзуси ҳисобланади. Ана шундай тадқиқотларнинг натижа ва хулосалари психологиянинг умумназарий ва методологик масалалари юзасидан кенгроқ мушоҳада юритишга ундамоқда.

Мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамиятини қуриш кўп жиҳатдан ҳуқуқий таълимнинг муваффақиятига боғлиқ бўлиб, ҳуқуқий давлатни барпо этиш, миллий ҳуқуқий анъаналарни ва давлатчиликни тиклаш, маънавиятни юксалтириш, мустақил Ўзбекистонда давлат ва жамият ҳаётининг демократик асосларини мустаҳкамлашга асосан республика ўрта махсус ва олий ўқув юртларида ҳуқуқий таълимни юксак даражада ташкил этиш орқали эришилади.

Давлат ва жамиятнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш, қонунбузарликнинг олдини олиш ва унга

қарши кураш самарадорлигини оширишда ҳуқуқшунослик психологияси фан сифатида катта аҳамият касб этади.

Психологик билимларни ҳар томонлама чуқур эгаллаш, касбга доир кўникмалар ҳосил қилиш ҳуқуқшунослик фаолияти самарадорлиги ва қонунийлигини таъминлашга ёрдам беради, ҳуқуқшуноснинг касбий маданиятини ошириб, инсонпарварлик, адолатпарварлик сифатларини шакллантиради.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, турмушимизнинг кўпгина соҳаларида, айниқса ҳуқуқшунослик фаолиятида психологик билимларнинг етишмаслиги, бу борада жаҳондаги етакчи давлатлар даражасида эмаслигимиз, тажрибасизлигимиз сезилиб қолмоқда. Айрим ҳолларда тергов ва суд ишлари мазмунида гарчанд психологик характердаги саволлар бўлса-да, суд-психологик экспертизасининг тайинланмаслиги давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, фуқароларнинг конституцион ҳуқуқ ва имтиёзларини таъминлаш, ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлаш, жиноятчиликнинг олдини олиш, суд ишларининг адолатли олиб борилишига тўсқинлик қилиши мумкин.

Ушбу жиҳатларни кўзда тутган ҳолда мазкур қўлланма яратилди. Ўйлаймизки, эътиборга ҳавола этилган маълумотлар нафақат ҳуқуқшунослик фаолияти ва психологик амалиёт билан шуғулланувчи мутахассислар, балки шу соҳага қизиқувчиларга назарий ва амалий жиҳатдан маълум даражада ёрдам бериши мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. «Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилишдир». Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисидаги маъруза. «Халқ сўзи» газетаси, 2005 йил 29 январь.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
3. Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997, 9-сон.
4. Абульханова-Славская К.А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности (Психология развития формирования личности, М.: Наука, 1981.)
5. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект пресс, 2000.
6. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. М.: МГУ, 1984.
7. Васильев В.Л. Юридическая психология. СПб.: «Питер», 2000.
8. Годфруа Ж.А. Что такое психология. Т 1,2. М.: Мир, 1992.
9. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. М.:МГУ, 1987.
10. Глазирин Ф.В. Психология следственных действий. Волгоград, 1993.
11. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. М.: Политиздат, 1989.
12. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. М.: Наука, 1994.
13. Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. М.: Юридическая литература, 1996.
14. Доспулов Г.Г., Мажидов Ш.М. Психология показаний свидетелей и потерпевших. Алма-Ата, 1995.
15. Дулов А.В. Судебная психология. Минск, 1995.

16. Дулов А.В. Основы психологического анализа на предварительном следствии. М.: Юридическая литература, 1983.
17. Еникеев М.И. Основы судебной психологии. М.: 1992.
18. Зинченко В.П., Гордон В.М. Методологические проблемы психологического анализа деятельности (Системные исследования. Ежегодник, М.: Наука, 1975. -С 86-93).
19. Ильченко Ю.И. Эмоции и чувства в деятельности следователя. Краснодар, 1998.
20. Кон И.С. Дружба: этико-психологический очерк. М.: Политиздат, 1980.
21. Кон И.С. Ребенок и общество. М.: Наука, 1988.
22. Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. Харьков, 1998.
23. Котов Д.П., Шиханцев Г.П. Психология следователя. Воронеж, 1987.
24. Коченов М.М. Введение в судебно психологическую экспертизу. М.: изд-во МГУ, 1992.
25. Найденов В.В., Олейник П.А. Руководство для следователей. М.: 1994.
26. Нор В.Т., Костецкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Киев, 1985.
27. Пантелеев И.Ф. Некоторые вопросы психологии расследования преступлений. М.: 1998.
28. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. М.: 1992.
29. Ратинов А.Р. Личность преступника как объект психологического исследования. М.: 1989.
30. Рухиева Х.А., Фозиев Э.Ф, Мухторов А.. Суд-психологик экспертизаси. Тошкент, 2001.
31. Ситковская О.Д. Судебно-психологическая экспертиза аффекта. М. 1993.
32. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология. М.: 2001.
33. Умаров Б.М. Ҳуқуқшунослик фаолиятида суд-психологик экспертизасидан фойдаланиш. Тошкент, 1998.

МУНДАРИЖА:

Кириш

Суд-психологик экспертизасининг тарихи ва бугунги куни

Ҳуқуқшунослик фаолиятининг ижтимоий-психологик тавсифномаси

Ҳозирги замон психология фани ва унинг имкониятлари

Ҳуқуқшунослик касбинингпрофессиограммаси.

Тергов фаолиятининг психологик тавсифномаси

Ҳуқуқшунослик фаолиятида ҳиссиётларни бошқариш психологияси

Тинтув ва ҳибсга олиш психологияси

Юзлаштириш психологияси

Воқеа содир бўлган жойни кўздан кечириш психологияси

Гувоҳлар ва жабранувчиларни сўроқ қилиш психологияси

Гумондор ва айбланувчини сўроқ қилиш психологияси

Тергов эксперименти ва суд экспертизаларини тайинлаш

Суд-психологик экспертизасини ташкиллаштириш ва ўтказиш

Суд-психологик экспертизаси ва уни тайинлаш

Суд-психологик ва суд-психиатрик экспертизалари

Судлов ишларида суд-психологик экспертизасидан фойдаланиш

Хотима

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

Мундарижа

Ижтимоий-услубий нашр

Баҳриддин Менгбоевич Умаров
Умарали Дўстқобилович Қодиров

Ҳуқуқшунослик фаолияти психологияси

Муҳаррир: Ҳ.Ҳакимов
Техник муҳаррир: У.Насимов
Компьютерда саҳифаловчи: Ҳ. Эгамов
Мусахҳиҳ: Т. Турғунов

ИБ № 4016

Теришга берилди 7.03.2005. Босишга рухсат этилди 20.04.2005. Қоғоз
бичими 84x108 1-32. Офсет қоғози.80 гр. Босма т.7
Адади 1000, шартнома №28. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» нашриётининг матбаа маркази. 700113, Тошкент,
Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

«Қасфолат-нашр» МЧЖ босмаҳонаси, 700090, Тошкент шаҳри,
Яккасарой тумани, Маҳмуд Торобий кўчаси 31-А уй.